

PRIJEDOR

4. maj 1942:

Draž Mihailović uputio predstavku vladi u izbjeglištvu. Molio je vladu da interveniše kod čerčila i njegovog ministarskog kabineta da »ne buni jugoslavenski narod na oružanu borbu protiv Nemača i Italijana, jer bi to u sadašnje vreme uništilo četničke odrede«.

Tokom maja:

U Banja Luci (15, 23. i 29.) i u Prnjavoru 14. juna komandant četničkog puka »Mankača« Vukašin Marčetić s Jovanom Mišićem i Petrom Savanovićem potpisao sporazum o suradnji s ustašama (veliki župan Sane i Luke dr Petar Gvozdić, zapovednik banjalučkog zdruge pukovnik Brozović i ustaški stožernik Beljan), a potom su usledili sporazumi s Lazom Teškovicom, Četkom Aleksićem i bivšim poslanikom Maksimom Tešićem, te, u dva navrata, s Radom Radićem.

6. maj:

Predstavnik jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu tražio od predstavnika Velike Britanije da odobri saradnju Dražinim četnicima s italijanskim okupacionim vlastima.

6. maj:

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Josip Broz Tito izdao opštu zapovest: da sve NOP i dobrovoljačke jedinice, ti svim krajevima zemlje, primenjujući partizanski način ratovanja, pred u opštu ofanzivu i uništavaju neprijateljska uporišta, ne dozvoljavajući neprijatelju da na jednom mestu prikupe jače snage i ugrozi pojedine slobodne teritorije i NOP odrede.

10. maj:

Zbog nadiranja italijanskih jedinica CK KPJ i F5 NOP i DV Jugoslavije napustili Foču i uputili se prema selu Plužinama (kod Savnika).

12. maj:

Otpočela ofanziva jedinica Crvene armije na odseku Harkov.

14. maj:

Predsednik izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije uputio notu vladi Velike Britanije zahtevajući da britanska propaganda ne podstiče Dražu Mihailovića i narod na opšti narodni ustanak.

16. maj:

Vlada SAD, na ime pomoći Draži Mihailoviću, stavila izbeglič-

koj vladi Kraljevine Jugoslavije na raspolaganje 400 tona konzervirane hrane.

18. maj:

U Rimu načelnik talijanske Vrhovne komande konferisao s komandantom italijanske 2. armije generalom Mariom Roatom o situaciji u Jugoslaviji i naredio mu da prikupi snage i preduzme ofanzivna dejstva, da poveća posade u Sloveniji i da bolje zatvori granice prema NDH. Tom prilikom je konstatovano da se iz Hrvatske i Slovenije ne mogu izvlačiti jedinice ni za istočni front ni za front u Egiptu.

21. maj:

Kod Crnog jezera (Žabljak) održano vojno-političko savetovanje kojim je rukovodio vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Josip Broz Tito. Pošto je razmotrena vojno-politička situacija, doneta je odluka da partizanske jedinice privremeno napuste Crnu Goru i povuku se u Bosnu.

24. maj:

Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito uputio Komintemi telegram u kome govori o neprekidnim borbama partizana protiv četnika i okupatora, o tome da narod osuđuje izdajničku vladu Kraljevine Jugoslavije u Londonu koja preko Džarže Mihailovića pomaže okupatoru i da borci i narod postavljaju pitanje pomoći SSSR-a NOB-u u Jugoslaviji; zatim traži da se nešto učini protiv izdajničke politike izbegličke vlade.

29. maj:

Ministarstvo domobranstva NDH uputilo komandi ustaško-domobranskih snaga u Mostaru direktivu u kojoj ističe da predstoji preuzimanje građanske vlasti od strane organa NDH u II zoni i da prema četnicima treba postupati potpuno pravno, jer su se četnici u srednjoj i zapadnoj Bosni nedeljama borili, i bore se, pod komandom ustaško-domobranskih štabova, protiv partizana.

Od najavljenog sastanka s Đurom i Osmanom nije bilo ništa. Ili ih naši kuriri nisu našli, ili se oni s proleterima i kozaračkim udarnicima nisu mogli do 28. aprila probiti preko Vrbanje. Zamisao o koncentrisanju naših za brze manevre sposobnih jedinica postala je neostvarljiva. Od Đure i Osmana nije bilo nikakve poruke, ni glasa. Pomišljao sam da su se možda probili na istočnu obalu Bosne i uspostavili direktnu vezu s Tempom. U tako viđenoj situaciji opredelio sam se za čvršće povezivanje Prvog, Drugog, Trećeg i Petog odreda, za stvaranje novih udarnih bataljona i još jednog odreda (na Zmijanju). Verovao sam da će naše jedinice u slivu Vrbanje i Vrbasa odoleti četničkim pritiscima dok mi ne spojimo snage Zmijanja s Marjančevim bataljonima u Ribniku (»Soko«), na Pljevi (»Pelagić« i »Iskra«) i oko Glamoča (»Budućnost«), a s našim najčvršćim bataljonima Prvog i Drugog odreda uspostavimo jedinstvenu slobodnu teritoriju Kozare i Podgrmeča. Posle toga se moglo uspešno zaposesti doline Sane i Sanice, delom snaga, koordinirajući dejstva s jedinicama Glavnog štaba Hrvatske ovladati dolinom Une, uspostaviti čvršće veze sa Slavoncima i zajednički dejstvovati na Savi (možda čak osloboditi Jasenovac), a glavninu usmeriti na područje razbijenog Četvrtog odreda, preko Vrbanje, prema reci Bosni. To su osnovne konture plana kojeg sam 28. aprila u Bočju izložio Lepoj Perović i Albertu Trinkiju. Napad na Prijedor, ako se ne varam, nisam 'spominjao, iako sam onih dana — kad smo shvatili da ne treba očekivati Đuru, Osmana i Danka s jedinicama iz centralne Bosne — sve više bio uveren da je Mladen Stojanović imao pravo, kad mi je govorio, još u Jošavki, dok je ležao teško ranjen:

— Treba osloboditi Prijedor. To je i vojna potreba i politički najjača propaganda!

O ovoj, kao i o svakoj akciji trebalo je temeljito razmisliti, i o svim varijantama porazgovarati sa drugovima iz štabova Prvog i Drugog odreda. Dok smo Duško Kerkez i ja jahali severno od srušenog mosta između Bočca i

Surjana, prema Krupi na Vrbasu, a odatle stazom uz potok Krupa, na Manjaču, pričali smo o tome kako se osećamo pre akcije, a kako u akciji. Tada sam se setio kako mi je jednom u bolnici, u Španiji, jedan od osnivača Komunističke partije Jugoslavije, Vlado Ćopić, komandant interbrigade, govorio:

— I te kako treba dobro razmisliti pre akcije, tim pre što naše radnje u samoj akciji obično nisu plod razmišljanja.

Misao o Prijedoru me je 10. marta sve više opsedala. Grad je još od januara bio sa svih strana opkoljen. Posle povlačenja Nemaca, za nas je situacija bila još povoljnija. Vojna i partijska rukovodstva Kozare su u nekoliko navrata u aprilu pominjala mogućnost napada na Prijedor, jer — insistirao je naročito Josip Mažar — »zauzimanjem Prijedora mi bismo dokazali našu vojničku i političku snagu«, pokazali bismo — pisao nam je — »da smo istovremeno sposobni tući izdajničke četničke bande i zauzimati i oslobađati naše gradove«. A i Boško Šiljegović je još 9. aprila, pre povratka na Kozaru, govorio o sposobnosti Drugog odreda da oslobodi Prijedor, pogotovo »kad bi Prvi odred napadao s juga, od Ljubije«. Upravo kad sam stigao u Šljivno, dobio sam pismo s ponovljenim predlogom za napad na Prijedor. Tada mi se učinilo da su drugovi iz Prvog i Drugog odreda pogrešili: pisali su kako su stvorili nekakav operativni štab za Kozaru i Podgrmeč i kako će taj štab rukovoditi njihovim akcijama. O tome operativnom štabu smo, nejasno i nedorečeno, obavesteni još u Bočcu. Lepoj sam 1. maja pisao da sam ljut na šošu što takve akcije preduzima »bez da se je uopšte konsultovao sa nama«. Obavestio sam je da ću otići u Prvi i Drugi odred »da jedanput raščistimo sa tim samovoljnim postupcima pojedinih odgovornih drugova.« U tom smislu sam pisao i šoši i Miloradu. Oštro sam upozorio: postoji samo jedan Operativni štab i dva nam nisu potrebna, a predloži za akciju su nešto drugo — o tome ćemo se dogovoriti!

Nekoliko dana kasnije, očigledno povređeni kritikom izrečenom u mom pismu, javili su mi se komandant Prvog odreda Milorad Mijatović, zamenik komandanta Drugog odreda Josip Mažar šoša, komesar Drugog odreda Ratko Vujović Čoće i jedan od partijskih rukovodilaca Kozare, Boško Šiljegović:

»Točno je da ste vi iz stilizacije našega pisma dobili utisak da je taj operativni štab formiran na svoju ruku, bez pitanja i odobrenja viših partijskih i vojnih foruma. Međutim, ovaj operativni štab napravljen je sasvim dobronamjerno samo za jednu konkretnu akciju napada na grad Prijedor. Naša je greška što mi to nijesmo u pismu vama upućenom naglasili... Molimo drugarski štab da ima u vidu ovu našu izjavu pri prrcjenjima naše greške ...«

Kao i u dva prethodna pisma, i u ovom od 4. maja, tražili su »da drug Košta dođe i svojim prisustvom ukaže pomoć«, jer su smatrali da je prijedorska operacija »veliki zadatak i neobično važan za cijelu Bosansku krajinu«. Nadali su se, verovatno računajući i na moje ratovanje u Španiji, da bih »svojim prisustvom unio u proučavanje i razmatranje samoga plana iskustva stečena u osvajanju gradova, a kojih iskustava mi nemamo«, šoša, koji je izrazitije od ijednog krajiškog komandanta voleo preduzimati akciju na sopstvenu odgovornost, dati joj svoje lično obeležje, suočiti se sam sa sudbinom, začudo — kad god je bilo moguće da dođem — tražio je i moje prisustvo. A početkom maja, i da me nisu zvali, otišao bih na Kozaru. Ono što sam na Zmijanju mogao učiniti, bilo je već učinjeno. Udarni bataljon pod komandom Voje Todorovića i Velje Stojnića i dalje je čistio zmijanjska sela i šume Manjače, a već smo bili formirali i štab Manjačkog odreda. Dr Vasu Butozana sam povukao iz bataljona; Veljo Stojnić je bio iskusan i u političkom i u vojnom smislu i mogao je bez Butozana dobro obavljati komesarske dužnosti. Sa drugovima iz Udarog bataljona i s narodom Šljivna i okolnih sela proslavili smo Prvi maj — bila je to zaista veličanstvena proslava. Osim boraca okupilo se više stotina ljudi. Praznik je toga dana slavljen u svim našim bataljonima i u svim slobodnim mestima. Omladina, Antifašistički front žena, narodnooslobodilački odbori — svi su u organizaciji Partije — bili angažovani. Na području Prvog odreda, pisao je dr Levi, »proslava 1. maja izvršena je vrlo uspješno. Taj dan slavila je vojska u zajednici s narodom. Negdje je dolazio narod da posjeti vojsku donoseći joj darove i priređujući zajedničke ručkove. Na drugim mjestima organizovani su veliki masovni narodni zborovi sa priredbama, pjesmama i igrama. Takvi prvomajski narodni zborovi održani su u Lipniku, u Srpskoj Jasenici, u Račiću, Hrgaru, Ruiškoj itd. Svagdje su se vijorile crvene zastave kao i zastave četne, a omladina

^v je organizovano i vojnički nastupala. U Lipniku toga dana pred velikim narodnim zborom od 1100 duša vršena je zakletva 2. čete 2. bataljona. I pored nevremena, kiše i snijega, narod se nije micao niti odlazio... Poslije toga izvršena je smotra i mimohod ispred dva člana Štaba odreda. Za vojskom stupali su redovi naroda četiri po četiri, najprije muškarci i djevojke omladinke, onda muškarci i žene, a iza njih djeca ...» Tako je bilo i u Petom odred. Rodić nam je pisao da je »proslava Prvog maja obavljena po svim četama«, i da su »politički komesari i komandiri održavali predavanja o značenju Prvog maja i ulozi radničko-seljačkih masa u današnjoj borbi«. U svim četama »su toga dana vršene smotre i parade«, a takođe i »pozdravi« na kojima je »bilo okupljeno stanovništvo svih sela. Na petrovačkom sektoru održani su veliki zborovi: Drinići sa 1200 prisutnih, Smoljani 600, Vodenica 1000, Bjelaj 800, Krnjeuša 700 i Prkosi 500 ljudi. U okolini Drvara su također održani veliki narodni zborovi...» Ni na Kozari nije moglo biti drugačije. Najveličanstveniji zbor – i to je, pisao mi je šoša, bila manifestacija bratstva i jedinstva – • održan je u Kozarcu.

O prvomajskoj proslavi na desnoj obali Vrbasa pričao mi je novi komandant Manjačkog, Šestog odreda, Drago Mažar, koji je – još sasvim neizlečen od ranjavanja – došao iz bolnice s Čemernice (tamo je bio i štab 2. bataljona, kojim je Drago komandovao do 28. aprila), preko Bočca, 3. maja. Doneo je i pismo Nilice Pavlića:

»Prvomajska proslava ovdje je odlično uspjela, pogotovo kada se ima u vidu da je dan bio kišan i snježan. Čitavu noć je padao snijeg i bilo je nemoguće blatno. Bilo je preko hiljadu ljudi, žena i omladine. Sve sa transparentima, sa parolama i velikim slikama Staljina, Lenjina i Vorošilova. Omladinske čete stupale su u vojničkom redu sa drvenim puškama na ramenu. Živopisna je to bila slika: na snijegu u velikom krugu seljačka šarena masa, žene sa raznobojnim maramama, crvene zastave i zeleni transparenti, kao da se izmiješala Crvena i Kemalova vojska. Prije podne bili su govori pod Omarom. Dujko je čitavo vrijeme na svome ajngiru jahao oko zborišta kao kakav srednjevjekovni riter! Poslije podne istupali su i naši hudoženstvenici iz štamparije (Uroša Drenovića je igrao Skender Kulenović, a Milostivu Zorku – Sida Jelić Marjanović) i izveli stvar tako da je i sam autor (Hasan Kikić), koji je bio prisutan, bio vrlo zadovoljan. U pro-

slavi kao i u izvođenju komada učestvovali su i ovdašnji Muslimani...«

Na mitingu u Šljivnu, dok je po nama sipila susnežica, govor je moj bio kratak. Pre mene su narodu i vojsci pred školom u Malom Šljivnu govorili Vaso Butozan i Kasim Hadžić. Pre mitinga, mene je posetilo dvadesetak seljaka, koji su tražili da oslobodimo pritvorenog komandira 2. čete Manjačkog bataljona Jovu Mišića. Niko od nas tada nije znao da je Mišić pre rata bio špijun bugarske vojne obaveštajne službe i da su ga od Bugara, posle okupacije, preuzeli Nemci. Kasnije se saznalo kako se u novembru 1941. godine povezao s bivšim kapetanom Vojislavom Lukačevićem, koji je iz Štaba Draže Mihailovića, gestapovskim vezama, preko Beograda poslan u Banju Luku da pojača četničku aktivnost (po nalogu Gestapoa) u Krajini. Trebalo je da Mišić deluje kamuflirano, što je i činio dosta lukavo, tako da mi – osim sumnji – nismo nešto konkretno imali protiv njega. Najupornije ga je optuživao komandir našeg Voda za vezu. Vele Miletić, komunist iz Brda (iznad Novoselija, kod Banje Luke). Sačuvano je i pismo koje mi je Vele pisao krajem aprila:

»Smatram za dužnost da vas obavijestim o nekim stvarima koje se dešavaju u četi Jove Mišića. U prvom redu mogu vam javiti da sam dobio naređenje od druga Starog da svakog onog koji je bio četnik kod Tešanovića ili kod Drenovića, a koji se javi kod mene ili kod Mišića da ga mi spremimo u Agino Selo. Do sada se kod mene nije ni jedan javio, jer me dobro poznaju. Ako se jave kod mene biće sprovedeni. Koliko mi je poznato, dvojica se zadržavaju kod Jove Mišića, i to dva baš opasna harangera koja ja dobro poznam i ja sam opomenuo Jovu i dao mu da pročitava naređenje od Staroga i on kaže da ništa nije dobio pismeno i da ne može raditi ništa dok ne dobije pismeno i prema tome potrebno je da vi po toj stvari radite... U Jovinoj četi ima dosta dobrih i poštenih boraca, ali ima i veći broj harangera koje bi trebalo čistiti iz naših redova. Po uviđaju, mnoge od njih kvari sam njihov komandir, pošto u Jovinoj četi svega 5–6 vojnika nosi petokraku zvijezdu.

Može se primijetiti da u istoj četi nije bilo političkog rada i to se očigledno vidi, i sami su vojnici meni dolazili jednom prilikom kad sam im govorio o cilju naše borbe i o cilju borbe sa četničkim banditima.

Druže komandante, u pogledu 5. čete kojoj je komandir Džajić, ipak se vidi da ima uslova pošto u 5. četi nema ni jednog vojnika koji nema petokraku. Harangera ima, samo se potrjavaju pošto većinom moj vod koji je došao za vezu bude s njima ...»

Kad sam uoči 1. maja došao u Šljivno, javljeno je da Mišić prima kurire od Tešanovića, a i od Rade Radića, pa sam naredio drugovima u Šljivnu da ga zatvore. Lepoj sam pisao da kod mene »dolaze stalno delegacije seljaka, koje intervenišu da ga ne streljamo«, a da se zatvoreni Mišić »drži kukavički i priznaje svoju grešku«.

O svemu tome što smo znali o Mišiću govorio sam 1. maja na mitingu u Malom Šljivnu. Posle govora, pozvao sam Mišića da pred okupljenim ljudima kaže: hoće li s nama ili protiv nas. Zaklinjao se svim i svačim da će »dok je morskog okupatora« voditi borbu protiv okupatora, uvek »samo u partizanskim redovima«.

— Ne zaklinješ se meni — rekoh. — Narodu se zaklinješ.

— Narodu se zaklinjem da ću se za narod boriti — patetično je ustvrdio.

1 — pustili smo ga. (Nekoliko dana kasnije je otišao k Drenoviću, da bi zajedno — 6. ili 7. maja — uz pomoć Italijana i ustaša obnovili četnički »Manjački puk« i udarili s leđa na Udarni bataljon.)

Ljudima je bila mila naša širina. Oni su 1. maja 1942. još bili uvereni da Mišićevu akciju određuje poštenje i cenili su naše poverenje. Isti onaj svet koji je onako suzdržano, čak neprijateljski, dočekao udarne čete sa Kozare, ovoga puta, posle puštanja Jove Mišića iz zatvora, oduševljeno je klicao narodnooslobodilačkoj borbi. Posle govora, pred okupljenim narodom i borcima, pročitao sam upravo napisano naređenje za formiranje Šestog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda »Zmijanje«, »koji će zahvatati teritoriju od Banje Luke Vrbasom do Crne rijeke i Mrkonjić Grada, pa preko Sitnice i manastira Gornjenice u pravcu neoslobođene teritorije prema Ivanjskoj, a odatle prugom do Banje Luke«. U toj naredbi se govori i o istorijatu Zmijanja, kao »delu Krajine između rijeka Vrbasa i Sane«:

»Od davnina Zmijanje je bilo uporište oko koga su se otimali razni okupatori... Zmijanje se nikad nije poko-

ravalo skoro nikakvoj vlasti. Tako, Ratkovo, srce Zmijanja, nikada se nije potpuno pokorilo sili Osmanlijske carvine, i dok su svi krajevi Bosne ponosne plaćali danak sultanu — Zmijanje nije pognuło ropski šiju pred jaćim ... I u našim narodnim pjesmama spominje se Zmijanje, spominju se njegovi junaci. Tako zmijanjskom junaku iz narodnih pjesama, Rajku, kada se vraća, zakasnivši na Kosovo, kaže Crni Arapin:

Kurvin sine, od Zmijanja Rajko,
misliš proći, provesti Zmijanĵe
bez i jedne odsječene glave
i bez vaše prolivene krvi...

Slavni naš književnik Petar Koćić, revolucionar i borac za nacionalno oslobođenje radnog naroda, i on je dijete Zmijanja, sin krajiških vrleti i bijede ...«

Istorija je bila povod da se govori o onom trenutku: o tome hoće li napaćeno Zmijanje ostati verno svome slobodarstvu, ili će kleknuti pred tuđinom, sledeći razne Marćetiće, Tešanoviće i Drenoviće. Narod je klicao slobodi, slavio u parolama Sovjetski Savez i Crvenu armiju, svi su osuđivali izdaju, a grupa žena je čak tražila da se streljaju svi četnici koje smo držali zatvorene u jednoj sobi (seoske škole), čekajući na narodno suđenje.

Brigu o zatvorenim četnicima i organizovanju suđenja imao je komesar Zmijanjskog odreda Vojin Mitrov, Danĵov brat. On i ja smo uoći 1. maja, kao prvomajski dar, poslali Trinkiju pištolj, a Trinki je meni, od našeg krojaća Habije Bećirbašića, iz aginoselske radionice, poslao trorogu kapu partizansku. Lepoj sam poslao, onog trenutka njoj najpotrebnije — lek protiv gripa.

Lepa i sekretar Operativnog štaba su se po kuririma javljali svakog dana. Od Lepe sam upravo 1. maja dobio opširno pismo o situaciji kod Mrkonjić Grada i Jajca. Lepu je o tome obavestio kurir Alekse i Stevana Penića, Ekrem Herić, veoma sposoban i snalažljiv momak, koji se znao provlačiti i kroz ustaške i kroz četničke redove, nekad u domobranskoj uniformi, a nekad i s kokardom na kapi. Herić je iz Surjana u Boćac stigao u ponedeljak 28. aprila. Četiri dana pre toga, oko 600 Italijana izvršilo je prodor iz Mrkonjić Grada. Aleksa i Stevan Penić nisu poslali nikakav izveštaj; Heriću su rekli što da kaže Lepoj (a ona mi je to napisala):

»U petak u dva sata ujutru krenuli su Talijani iz Mrkonjića u jačini od 500–600. Šolaja, Dušan Rakita i Leko opazili su ih, kad su se vraćali iz Popljevića u Magaljdol. Sa Šolajom su bila još dva borca i njih pet su otvorili vatru na Talijane odmah. Ali su se morali povući prema Magaljdolu. Tu je Šolaja našao oko 20 boraca i s njima produžio borbu sa Talijanima, koji su se približili Magaljdolu i Vođevom podu. Dabome, i tu su se morali povući. No, međutim, u isto vrijeme kad Talijani iz Mrkonjića, krenuli su i domobrani i ustaše iz Jajca prema Mrkonjiću. Drug Herić ne zna na koje snage Šolajine su naišli domobrani. Ali činjenica je da su prodrli i spojili se sa Talijanima, te se svi povukli u Mrkonjić. Iz Jajca je bilo pošlo oko 800–900 domobrana, ali ih je Šolaja razbio, samo se je 360 uspjelo probiti. Hrvatska vojska kretala se je cestom k Jezeru i brdima preko Boraka i Magandola. Borba je trajala 3–4 sata. Za vrijeme borbe naše snage tukli su mitraljezi sa Orugle i top sa Vođeva poda, jer su Talijani uspjeli da ih tu izvuku. Tukao je i top iz Jajca. Kada su Talijani naišli na jednu Penićevu desetinu, ona je malo pripucala i onda se razbježala, a ostale Penićeve snage nisu ni prihvatile borbu, jer su ih, navodno, tukle topovske granate. Cilj ovog prodora Talijana i domobrana bio je da se omogući prebacivanje hrvatske vojske u Mrkonjić, što se vidi iz činjenice da su se i Talijani i domobrani poslije spajanja povukli u Mrkonjić i napustili sve položaje koje su bili privremeno zauzeli. Poginulo je 12 Talijana i dvadeset je ranjeno, a od naših je ranjen Dušan Rakita. Naši su zauzeli stare položaje. Izgorjelo je nekoliko kuća u Magaljdolu i opljačkano nešto stoke.

U subotu, tj. sutradan po toj borbi, četnici su napali na Penićev vod u Kuli. Dvojica boraca iz tog voda pobjegli su ispred četnika i na putu oteli jednu pušku od jednog borca koji se je htjeo predati četnicima, četvoricu su četnici razoružali i povelili sa sobom u Mrkonjić, a ostali su dragovoljno prišli četnicima.

Jučer, tj. u nedjelju sklopljen je sporazum između Drenovića i Hrvata o zajedničkoj borbi protiv partizana. Drenovićevi četnici nalaze se djelimično u Mrkonjiću, a ostale su im snage u Kotlinama, Kuli, Rogoljama i Trijebovu. U Mrkonjiću se sigurno nalaze Drenović, Todica Mitrović, Perica Vasić, Branko Bojandić i Jovo Božić, a izgleda i Lazo Tešanović i Marčetić. Sve ovo o Mrkonjiću pričali

su neka tri simpatizera koji su iz grada došli danas u Penićevu četu.

Zaboravih napomenuti da su Talijani, kako i mi znamo, već poslije ulaska domobrana u Mrkonjić, napustili grad i otišli prema Čadavici, a u gradu su ostali samo četnici i hrvatska vojska. Drugovi sa položaja Penićeve čete vide kako idu automobili od Mrkonjića prema Podrašnici. I tu se je otvorio čitav saobraćaj između Mrkonjića i četničkih snaga u okolini. Drenovića su vidjeli u autu zajedno sa ustaškim komandantom. Isti drugovi iz grada pričaju da je već određen ponedjeljak kao pijačni dan. Drug Herić priča da vlada veliko neraspoloženje prema Drenoviću i da se seljaci čude tolikoj izdaji...«

Prodorom ustaško-domobranskih jedinica u Mrkonjić i njihovim spajanjem s ostacima razbijenih četničkih jedinica Uroša Drenovića i Vukašina Marčetića, situacija se na jugoistoku Zmijanja izmijenila. Braća Penići su se sa svojim četama (još neformirani polubataljon tek formiranog odreda »Zmijanje«) povukli u Kopljeviće, ali je – ostavimo li ih bez pomoći – bilo sasvim jasno da neće odoljeti napadima ustaša i četnika, pogotovo zbog toga što je bilo očito da će se rasterane četničke bande u selima zapadno i severno od Surjana, na južnim padinama Manjače, ponovo okupiti, čim Marčetić izađe iz Mrkonjića. To je, dakako, bilo jasno i Lepoj, koja je pisala:

»Ta nova situacija zahtijeva od Vas da je proučite i donesete shodne zaključke.« Takođe je molila da joj što pre javimo »da li će ova situacija uticati na promjenu našeg plana«. Činilo mi se da se naša osnovna opredelenja (spajanje odreda, napad na Prijedor, koncentrični udar na četničke zone, sadejstvo s jedinicama Glavnog štaba Hrvatske) ne moraju menjati; samo ćemo sad morati na Zmijanju još brže delovati aktivirajući ponovo iscrpljene čete Udrnog bataljona i ono što je mobilno u novoosnovanom Šestom odredu. Smatrao sam da će udarni bataljon i snage pod komandom Drage Mažara biti dovoljne da suzbiju svaku ustaško-četničku akciju preduzetu iz Mrkonjića. Pri tome sam računao da ćemo posle oslobođenja Prijedora formirati još nekoliko mobilnih jedinica iz Prvog i Drugog odreda i da ćemo onda s njima krenuti u dolinu Vrbasa. O tome sam govorio i na vojnoj konferenciji komandira, političkih komesara, i njihovih zamenika iz Brankovićevog bataljona Šestog odreda. U martu smo deo komandnog kadra u tom bataljonu izmijenili, ali

još nismo mogli biti zadovoljni svim komandirima i komesarima. Pa iako sam Lepoj Perović 2. maja pisao da je »ovdje situacija dobra«, svakako pod utiskom prvomajske proslave, ipak je do stvarno dobre situacije trebalo preći još mučan put menjanja i ljudi i odnosa. Sve druge koje smo imali u partijskoj organizaciji, još neraspoređene, sad smo rasporedili po zmijanjskim četama održavši prethodno i s njima posebno savetovanje. Ali deo komandnog kadra, koji se prethodno nametnuo, kao Jovo Mišić, ili Petar Savanović, ili Dragutin Džajić, morali smo zadržati. Svi ti Mišići i Savanovići na Zmijanju, u Janju ili Pljevi, ako prethodno već nisu bili u neprijateljskoj obaveštajnoj službi, priklanjali su se četnicima u uverenju da je tako najlakše preživeti rat i dočekati mir nezavisno od toga ko će pobediti. Defetizam ih je preplavljivao i njihove sitne računice su izbijale u prvi plan. Za nas oni ne bi bili opasni da nisu — potkupljeni i zavedeni — počeli sve učestalije pucati na sve što je bilo stvarni izraz slobodarskih težnji i izazivati rasulo u narodu koji je do tad pokazao spremnost na najveće žrtve. »Krajnji je trenutak da ih konačno sredimo, jer čovjek ovdje, ako nije s jačom jedinicom, više ni jednog časa nije siguran« — tvrdio je Mile Trkulja. Mi, nažalost, između Vrbanje i Vrbasa nismo imali jačih, pouzdanih snaga. I dok je još 22. aprila Dujko javljao da je u skendervakufskom području »stanje dobro«, već 26. aprila situacija se izmenila nagore. Toga su dana — pisao mi je Trinki — četnici kod Tisovca iz zasede napali naš transport kojim su prevoženi prozori i vrata iz Javorana za bolničku zgradu na Čemernici. Transport je pratilo desetak boraca sa puškomitraljezom. Napadnuti sa tri strane, »naši su prihvatili borbu, ali su se ipak povukli ostavivši pola transporta na licu mjesta. Tom prilikom prešla su naša dvojica iz zaštite, tj. iz transporta, četnicima«. Trinki mi je pisao par dana kasnije, kad sam već po drugi put bio na Zmijanju, kako su četnici ponovo — 29. aprila — napali našu desetin u Javoranima. (»Naši su se morali opet povući iako su odgovorili vatrom.«) Trinki nije bio više siguran ni u borce iz zaštitnice Bočca, jer su napuštali stražarska mesta, a iz patrola se nisu vraćali (»Patrola poslata da krstari po okolini, nije se vratila... Postoji opravdana sumnja da su se priključili četnicima«).

Trebalo je da Trinki, kao sekretar Operativnog štaba, po našim ovlašćenjima, objedini ono malo četa između

Vrbasa i Skendera i da što pre rastera javoransku četničku grupu, kojoj je Drenović iz Mrkonjića stalno slao uputstva. Kad je Tešanović pobegao u Mrkonjić, četnici su se na čemerničkom području »istopili«, ali su ubrzo živnuli i – mada rasuti u male grupe – ponovo su postali opasni, ovoga puta opasniji nego u vreme našeg dolaska u Krajinu. Pretila je realna opasnost da će uzeti maha i u selima oko Borje. Pre odlaska na Manjaču, sa Trinkijem sam se dogovorio da on pročisti naše tamošnje čete, da postavi pouzdane ljude u štabove i jačim patrolama obezbedi veze s bolnicom na Čemernici, a posebno bolnicu, kao i štampariju u Skender Vakufu. Trinki je bio divan drug, vanredno savestan, ali teško mu je bilo jer se mogao pouzdati u vrlo malo ljudi. U više navrata mi se žalio čak i na one drugove koji su bili izuzetno savesni. Mora da je krajem aprila i početkom maja na čemerničkom području postalo krajnje teško. O tome svedoči i jedno od sačuvanih Trinkijevih pisama u kojem me izveštava o tome šta se sve kod njih zbiva posle učestalih četničkih prepada na putu od Javorana do Čemernice:

»Ja sam smjesta uputio druga Karla (Rojca) koga sam bio postavio za komandira Udarnog voda, i koji se nalazio u Skenderu, da odmah ode u Javorane i da po noći pretrese selo Javorane, a po danu Tisovac. Međutim, on mi je odgovorio da ne može da bude komandir te čete radi njegove bolesti, a i radi toga što ga ljudi iz štamparije ne puštaju dok ne bi dobili zamjenu. Javio mi je da je on to naređenje poslao komandiru Ponirske čete, da on preuzme dužnost tog voda i da postupi po dobivenom naređenju. Ujedno je vratio Antu Jakića, koji je vodio taj vod, nazad da se prijavi komandiru čete. Po primitku tog Karlovog pisma odlučio sam se smjesta na put u 1. četu, znajući da u toj četi stvarno nema naših ljudi – kadrova, a s obzirom i na činjenicu da bi mogao komandir postupiti po Karlovom pismu. U tom slučaju značilo bi pospešiti potpuno rasulo te čete. Zato sam iskoristio Dragino (Mažarevo) prisustvo (zadržao se u Bočcu na putu iz bolnice k nama u Šljivnu). Krenuo sam smjesta na položaj s namjerom da uredim tu četvu bar unekoliko i da se na licu mjesta uvjerim o kvalitetu same čete. Nakon mog dolaska uvjerio sam se na licu mjesta, da ova četa ustvari nije naša nego tuđa. Naime, u toj četi imaš ukupno 30 pušaka i dva puškomitraljca ne ubrajajući onih 20 boraca iz Udarnog voda. Od tih 30 imadeš desetak koji su pot-

puno zreli za razoružavanje. Naime, to su čelinčani koji su prilikom povlačenja sa Ponira predali svoje oružje četnicima, a neki čak išli i na njihove položaje. Dolaskom Udarnog bataljona, oni su se vratili nazad bez oružja i drug Karlo im je odmah dao oružje. Kako sam doznao od političkog komesara, isti su prvih dana bili dosta dobri, dok danas su nesnošljivi i potpuno su priklonjeni četnicima. Druga jedna desetina je kolebljiva, dok imaš treću desetinu koja je potpuno svjesna. Nakon duljeg razmišljanja, donio sam odluku da povučem tu četu s položaja na kojem su bili (Ljubičevo-Menići), jer postoji opravdana sumnja da bi jednog dana ostali bez ijedne puške, tj. jednog dana moglo bi se desiti kao i sa Jošavačkom četom. Razumljivo je da sam se konsultovao i s ostalim drugovima partijcima i oni su se u potpunosti složili s mojom odlukom. Ja sam tu četu poveo u Agino Selo i tu kanim razoružati tu jednu desetinu. Javorčanima je rastumačen naš odlazak onako kako to treba. Ove sumnjive i kolebljive elemente smjestio sam u Agino Selo s razloga što oni u tome mjestu ne mogu doći u dodir s banditima, dok sam naumio taj određeni vod, u kome sam bio našao komandira, upotrebiti za akciju protiv četnika. Već sam bio napravio plan, međutim ovog časa, saznao sam nezvanično da je Ante zarobljen od četnika, te sada ne znam šta je ustvari. On je danas sa vodom trebao da bude u Aginom Selu, međutim ta nepotvrđena vijest zabrinula me je mnogo, jer ne znam da li je on sam zarobljen ili čitav vod. Vod je imao 2 puškomitraljeza i dvadesetak pušaka.«

O sudbini Antinog Udarnog voda izvestio nas je 2. maja Nikica Pavlić iz Skender Vakufa:

»Danas u 1,30 sati po podne stiglo je ovamo osam drugova iz nedavno formiranog voda (Udarnog) sa drugom Antom i sa naša dva kurira koje smo bili otpremili u Bočac sa današnjom poštom i sa stvarima za drugaricu Lepu, a koje je drug Ante vratio sa puta.

Drug Ante izvještava slijedeće:

Po naređenju Operativnog štaba krenuli smo 30. aprila prema Javoranima u cilju čišćenja terena i osiguranja transporta prozora i vrata za čemernicu. U Javorane smo stigli u 4 sata po podne gdje smo zatekli skoro sav materijal od transporta koga su četnički banditi bili napali dan ranije. U Javoranima otpremio sam tri partizana u četu u

Goliće za zamjenu da mi pošalju druge drugove, otpočeo spremanje transporta i tu smo obnoćili. Ujutro u 6 sati uputio sam drugove Obradovića Duška, Glumca Čedu, Stevu Višekrunu i Savića Miloša da pakuju po selu konje za transport. Nakon četvrt sata čuli smo pucnjavu i zaključili smo da su nam drugovi zarobljeni. Kada smo istrčali napolje na nas je otvorena vatra. Mi smo se povukli u školu, zauzeli položaje za obranu, a banditi su neprestano pucali na nas. Na školi nas je napadalo oko dvadeset njihovih pušaka. Vikali su: Bacite, Srbi, oružje! Kako dozvoljavate da vas Šokac vodi! – i onda smo se povukli iz škole preko Zaselja prema Čemernici i Skender Vakufu. Išli smo do dva sata po ponoći, onda smo se odmarali pod Čemernicom i jutros oko 7 sati krenuli prema Čemernici, gdje su banditi iz zasjede otvorili iz blizine od pet metara vatru na nas deveticu. Mi smo se razvili u strijelce i poslije borbe od deset minuta povukli se prema Skender Vakufu. Tu nas je sa svih strana tuklo oko 20 bandita. Tu je ranjen drug Živko Grujić (koji je, kako smo sad čuli od kurira Ruške iz Čemernice, došao do bolnice), zatim su lakše ranjeni drugovi Milan Dragić i Bukić koji su s nama došli do bolnice u Skenderu. U Javoranima sam čuo od jednog seljaka da spremaju napad na bolnicu. Čuo sam i to da je ta banda izdala naređenje svim izbjeglicama koje se nalaze u Javoranima da se otuda čiste jer da im ometaju njihov banditski rad. Svi javoranski seljaci pokazali su otvoreno neprijateljsko držanje prema nama, osim onog seljaka u čijoj je kući smještena bila ambulanta. Pucali su na nas i iz seljačkih kuća ...»

Računao sam da ćemo deo Udarnog bataljona u najskorije vreme moći poslati preko Vrbasa, a dotle, da bismo barem donekle ovladali situacijom, trebalo je objediniti Imljansku, Skendervakufsku i Bočačku četu i rasterati iz ovog kraja četnike. U Bočcu je još bila i Metličeva četa, i nju je u tom smislu trebalo upotrebiti. Ali tako nije učinjeno. Drugovi su čekali pomoć sa strane. Trinki je smatrao da bi »trebalo što prije uputiti taj Udarni bataljon na ovaj kraj da svršimo jedanput s tim banditima. Ovdje bi se trebalo poduzeti što brže čišćenje«. Ali događaji na Zmijanju su krenuli neželjenim tokom, pa od naše pomoći ništa nije bilo.

No, rekoh već, nisam u svom optimističkom raspoloženju 1. maja računao da ćemo izgubiti područje 1. i 2. bataljona Četvrtog odreda. Zaokupila me je misao o napadu

na Prijedor i to mi je postala osnovna preokupacija. U pismu od 1. maja, Trinko je javljao da su stigli kuriri iz Drugog odreda i da je šoša tražio što više mina. Trinko me je obavestio da »imamo četiri sanduka tih mina plus četiri komada njemačkih, a Kozarčani su poslali još dinamita za pravljenje mina«, koje je naša radionica u Bočcu, pod rukovodstvom Mile Ljubičića, uspešno izrađivala. Sekretar Operativnog štaba je tražio odobrenje za slanje svega toga na Kozaru. Odmah sam se složio jer sam znao da su mine potrebne zbog Prijedora. Sutradan, 2. maja, Trinko se ponovo javio: najpre s vestima o bolnici na Čemernici. Poslao mi je pismo komesara 2. bataljona Četvrtog odreda Nike Jurinčića, banjalučkog komuniste, koji je bio na Čemernici. Po oceni Nike Jurinčića na Čemernici je bilo dosta teško. Bolnica je ostala bez ozbiljne zaštite pa sam od Trinkija tražio da što pre pojača obezbeđenje. Trinko mi je pisao i o problemima sa Metlinom četom. Insistirao sam da Metlo što pre krene na područje Trećeg odreda, ako se ta četa ne može trenutno bolje upotrebiti na desnoj obali Vrbasa, i da — kao što je bilo dogovoreno — razoruža Stanka Kutanjca. Dušan Metlić je ostao u Bočcu i nikako nije mogao privoliti svoje dosta samovoljne borce da idu u akciju protiv Kutanjca i — ostavši na desnoj obali Vrbasa — Trinko se s njim dogovorio da sa četom »Pelagićevaca« idu u Javorane i da tamo rasteraju četnike. Ali i to je ostala samo dobra želja. Umesto da oni potpuno tuku četničke grupe, četnici su stalno jačali i u očekivanju dolaska Laze Tešanovića počeli koncentrisati svoje snage. Tešanović je tamo stigao u maju i udario je gde smo bili najosetljiviji — na bolnicu. Napad je organizovano dočekan. Četnici su — javio nam je sredinom maja Jurinčić — »pretrpeli gubitke: 7 mrtvih, 8 ranjenih i 1 zarobljen. Poginuo je i žandar Milan Branković i neki Pašalić iz Jošavke, koji je u Jošavki poklao naše drugove«. Bolnica me je zbog toga sada veoma brinula. Jurinčić je predlagao: »Bolnicu moramo evakuisati, jer mi ovdje ne možemo živjeti. Kruha nemamo već 3 dana, a vodu su nam četnici blokirali. Da bi dobili vodu moramo slati po 20–30 drugova po istu, jer su oko vode zasjede. To opet ne možemo, jer onda mogu iskoristiti to odsustvo i napasti bolnicu. Da bi dobili kruha moramo slati zaštitu od 20–30 ljudi za sprovod brašna iz Bocca do nas, a to opet slabi obranu snaga u Bočcu...«

Iz Bočca, Aginog Sela i Skender Vakufa gotovo svakodnevno su stizali kuriri sa paničnim vestima o četničkim prepadima, o tome kako iz busija sačekuju naše kurire, kako iznenada napadaju naše usamljene grupe, kako opasnost preti i za Partizanski obaveštajni biro u Skenderu, a još više za bolnicu na Čemernici. Uveče 9. maja, kad sam već bio u Kozarcu kurir iz Bočca mi je doneo pismo od novoimenovanog komandanta 2. bataljona Dujka Komljenovića:

»6. maja u 6 i 30 na večer došao je k nama Aleksa Radetić iz Čukovca i kazao slijedeće:

Danas u podne vidio sam kako su četiri čovjeka prema selu Raptu (Radić) zapucala četiri puta, a nešto kasnije čuo sam da su poginula dva partizana, i to da je jedan odmah pao, a drugi da je ranjen i dao se u bjekstvo, pa ne znam da li ga je na bjezstvu našla smrt. Ko su bili ti drugovi partizani koji su napadnuti, ne znam niti znaju moje komšije. (Reč je o Hasanu Kikiću i kuriru, kojeg smo zvali Nijemac; Hasan je poginuo, a kurir se begom spasio — pr. red.) Takođe ne znam odakle su išli. Mogli su ići iz Bočca, a mogli su ići iz Čemernice i Agina Sela.

Moji drugovi pričaju da se je noćas čula borba prema Vladiću i Vrbanjcima.

Ljudi pričaju da su posljednjih dana viđali četničke bandite u grupicama od po četiri, šest i deset ljudi i računaju da ih sve skupa ima oko 20. Automatskog oružja nemaju. To su najviše ljudi iz sela Zaselje, Vagani i Javorani. Gde noćivaju ne znamo. Hranu otimaju na silu. Prijete da će ubiti čoveka iz sela ako bi pukla puška na njih. I to da bi ubili Jovana Radetića (to je brat ovoga druga koji ovo iskazuje, a obojica su braća druga Luke, komandira Maslovarske čete) i Luku Komljenovića iz Čukovca. Narod, naročito iz čukovca, gleda poprijeko na bandite. Iz ovog sela je i sam Dujko.

Banditi su juče u 10 sati dobili vijest da se naša vojska nalazi u Javoranima, te se povukli iz zasjeda prema Javoranima da razoružaju partizane. To im naročito nije uspjelo, pošto su partizani, kako čujemo, jači i hrabriji. Čuli su da su partizani odveli nekoliko ljudi iz Javorana. Banditi su kazali da će i oni pohvatati partizanske pristalice iz naših sela, i pobiti, ako partizani pobiju njihove ljude. Gde se sad ta banda nalazi ne zna. Viđena su samo danas ona četiri bandita koji su pucali na partizane. Spo-

minje se da se među tom bandom nalaze najvećim dijelom dezerteri iz partizanskih redova.

Drug kaže da je poslan po narodnooslobodilačkim odborima, a odbornici ne smiju momentalno da dođu. Kaže da bi seljaci otkrili bandite kada bi mogli da računaju na našu zaštitu. U svakom slučaju trudit će se da saznaju sva imena bandita.

Tako glasi izveštaj. Napominjemo da danas nije ovamo stigao Nijemac niti ijedan drugi kurir ...«

Nekoliko dana kasnije izbio je puč u Imljanskoj četi. Samo jedna grupa boraca se sa komandirskom Slavničem i komesarom Gajićem povukla u Skender Vakuf. Zajedno sa Skendervakufskom četom (oko 140 boraca) napustili su Skender Vakuf i tada su se sve naše snage sa desne obale Vrbasa koncentrisale u Bočcu. Štamparija, radionica i bolnica, zajedno s tim snagama i sekretarijatom Operativnog štaba više nisu mogli opstati s one strane Vrbasa. Teritorija 2. bataljona Četvrtog odreda (između Vrbane i Vrbasa) za nas je, privremeno bila izgubljena. Tamo gde smo nekad bili najsnažniji, sad smo postali najslabiji. Ali jedna teritorija za nas nikad nije bila presudna. Povlačeći se odatle, širili smo se na drugim područjima. Napuštanje desne obale Vrbasa nije predstavljalo stvarni problem (znali smo da ćemo se u dogledno vreme vratiti), nego je bio problem što smo se sve više udaljavali od jedinica sa kojima je bio Đuro Pucar. Kasnije se pokazalo da nismo uopšte trebali da se razdvajamo. Ali onaj ko vodi rat, mora se pomiriti i sa gubicima. Računao sam da ćemo sve to nadoknaditi oslobođenjem Prijedora i stvaranjem jedinstvene slobodne teritorije, od Vrbasa do Une, preko Kozare i Grmeča, stvaranjem jezgra buduće Bihačke republike.

r Pre odlaska sa Zmijanja na Kozaru, gde su me čekali štabovi Prvog i Drugog odreda zbog predloženog napada na Prijedor, još jednom sam zatražio od Trinkija da preko Dujka Komljenovića i Nikole Jurinčića (Štab 2. bataljona zamenio Dujka, kad je Dujko preuzeo komandu bataljona Četvrtog odreda) pokušaju uhvatiti vezu s Đurom, Osmanom i Dankom, a našim u Bočcu, na Čemernici i Skender Vakufu sam savetovao da što pre objedine sve raspoložive snage, a to su bile samo male čete Karla Rojca i Ante Jakića (Čemernica), Radojice Obradovića (on je zamenio Dujka, kad je Dujko preuzeo komandu bataljona, pošto smo Dragu Mažara povukli na Zmijanje), Branka Damjanovića (Bočac) i Ilije Slavnića (Imljani). Trinki je istovremeno dobio odobrenje da se s radionicama Mile Ljubičića i pratnjom prebaci na levu obalu Vrbasa i krene za nama. Na intervenciju Kasima Hadžića i Vase Butozana naredio sam da se provede i izvesna reorganizacija u jedinicama u zoni Ribnika, gdje su drugovi ostali bez direktne veze sa štabom Trećeg odreda. Za komesara ribničkog bataljona »Soko« (3. bataljon Trećeg odreda) poslali smo Drvarčanima zagrebačkog studenta Peru Moraču. Naredio sam »da pokrene čete u vojne akcije i da ih u prvom redu sredi vojnički«, jer smo – po izveštajima – ocenjivali da su »Sokolove« čete »zaparložene, razjedinjene, neborbene, sa vrlo niskim moralom, uslijed dugog previranja i nevođenja akcija«. Neke jedinice bataljona »Soko«, po Hadžićevim i Butozanovim podacima, ne samo da su se držale svojih sela i seoskih položaja, nego su još zadržale sistem smena (dok su jedni na položaju, drugi su kod svojih kuća) iz prvih ustaničkih dana. Veljo Stojnić, komesar Prvog odreda, u ono vreme i komesar Udarnog bataljona na Zmijanju, dobro je procenio da će Morača, dotadašnji komesar Šanskog bataljona Prvog odreda, najbolje izvršiti naše zamisli o tome kako »učiniti čete pokretnim i uvući ih u vojne akcije«. Već njegov prvi izveštaj je pokazao da smo u Ribnik poslali pravog čoveka. Za nepun mesec, ribničke čete su – po Morači-

nom izveštaju — »prošavši neke veće vojne akcije« pokazale visok »moral i spremnost za borbu«, »kroz same akcije izabran je bolji komandni kadar, a nestalni i samovoljni i četnički nastrojeni elementi su uklonjeni«. Ribničke čete, dobro vođene i ispravno politički usmeravane, »postale su pokretnije i jedinstvenije«. Izvanrednu »spremnost za borbu protiv četničkih bandi pokazale su u trodnevnoj borbi prilikom nasrtaja tih bandi na Ribnik i okolinu«. Morača nam je takođe javio da su konačno u svim četama »Sokola« postavljeni i politički komesari (»iz redova boraca — ovdašnji seljaci«), a za izbor zamenika političkih komesara »preduzete su najhitnije mjere da se i oni podignu iz redova samih partizana«. U situaciji koja je usledila posle našeg odlaska za Kozaru, kad su četnici ponovo ovladali Zmijanjem i prekinuli veze sa Ribnikom, ove mere, preduzete u »Sokolu«, pokazale su se izuzetno važnim.

S Dragom Mažarom i Duškom Kerkezom iz Šljivna smo, prema Kozari, krenuli rano ujutro 6. maja; Oko podne, kada smo bili u Jašikovim Vodama, stigli su nas kuriri iz Podgrmeča. Naveliko se slavilo — bio je Durđevdan. Dalje — pravac sever-severozapad — išli smo istog dana, tako da smo prenoćili u Piskavici, gde je bila jedna od četa 4. bataljona Drugog odreda. Komandir te čete bio je Mile Vučenović. U Piskavici smo zatekli i Mladu Obradović, Milana Vrhovca i Miću Šurlana — rukovodstvo 4. bataljona Drugog odreda. Pratili su nas do Lamovite, gde je od marta bio organizovan vojno-politički kurs za omladince iz sela oko prijedorsko-banjalučke železničke pruge. Predavač na kursu bio je Tone Atrić, koga mi je pominjao doktor Mladen kao savesnog mladog komunistu, jednog od organizatora skojevskih akcija uoči rata u prijedorskoj gimnaziji. Omladinskom četom u Lamovitoj u maju 1942. rukovodili su Anton Melnik i Atif Topić, dva mlada komunista, oba na Kozari od početka ustanka.

U Kozarac smo stigli 8. maja. Odmah posle susreta s Kozarčanima po drugi put sam naredio Trinkiju da što pre organizuje preseljenje Štaba, štamparije i Ljubičičevih radionica na levu obalu Vrbasa (»organizuj tako da bude u redu«). Podsetio sam Trinkija na naš usmeni dogovor u Bočcu da sve čete s one strane Vrbasa koncentriše tako da obezbedi stalne veze između Skender Vakufa i Zmijanja, a u »slučaju nekog prodora domobrana i ustaša da zauzme busije«. Za komandira objedinjenih četa

postavio sam Branka Damjanovića, komandira zaštittnice u Boćcu, a za komesara Mentu.

U Kozarcu, iako je bio samo 14 kilometara udaljen od Prijeđora, živelo se kao u dubokoj pozadini, na davno oslobođenoj teritoriji. Narodnooslobodilačka vlast je izvanredno funkcionisala. Vojske je u Kozarcu bilo malo, tek nešto prištapskih jedinica i komanda mesta. Tu su bili partijski rukovodioci Kozare Branko Babić Slovenac, sekretar Okružnog komiteta, i Boško Šiljegović, a i vojni rukovodioci Drugog odreda — Josip Mažar šoša i Ratko Vujović Čoće. Očekivao sam da ću s njima zateći i komandanta Prvog odreda Milorada Mijatovića, ali on se bio zadržao malo južnije od Prijeđora, na istočnoj obali Sane, u selu Miljakovci, gde se lećio od težeg gripa, šoša, čoće, (ćini mi se i Boško) i ja smo 9. maja otišli u posetu Miloradu Miljakovcu. Sve vreme dok smo jahali od Kozarca, između Miljakovca i Prijeđora odjekivala je žestoka paljba. U Rakelićima, selu do Miljakovca, od Ljubana Crnobrnje, komandira 3. čete 4. bataljona saznali smo da je njegova četa i jedna četa 2. bataljona od jutra u borbi protiv legionara i domobrana, koji su izašli iz Prijeđora radi pljačke.

— Pa što opljačkaše? — pitao je šoša.

— Ostavili 30 mrtvih i 12 pušaka. Samo toliko — smejao se komandir Crnobrnja.

Tog dana, popodne, u Miljakovcima održan je sastanak s Miloradom Mijatovićem i drugovima iz kozaračkog vojno-političkog rukovodstva. Pre svega, čekali su konaćnu ocenu: ide li se na Prijeđor, i hoće li biti kakvog kažnjavanja zbog samovoljnog formiranja njihovog međuodredskog operativnog štaba (Lepa je u pismu od 2. maja kritikovala njihov postupak, a šoši je prigovorila »slabu partijnost«). Da mi nije bilo stalo do napada na Prijeđor, ne bih ni dolazio k njima, ali to nisam rekao. A što se tiće njihovog međuodredskog štaba — objasnili su svoje postupke u pismu od 4. maja; nije bilo više šta za objašnjavanje.

— Dakle, drugovi?

— E, pa, mi smo za Prijeđor... — prvi je uzeo reć šoša. Iznoseći podatke govorio je sažeto, bez uzbuđivanja. Uglavnom: — Prijeđor je blokiran, imaćemo dovoljno snaga za napad, ovaj napad je neophodan, čeka ga cela Kozara ...

– I Podgrmeč – kaže Milorad Mijatović ...

– I Operativni štab – kažem ja.

Na to su se svi nasmejali. Mijatović zove domaćicu (zvala se, čini mi se, Rađana):

– De, Rađana, daj rakije. I da zamezimo.

Dok smo jeli, Milorad nam je ispričao kako ga je šoša nagovorio da dođe kod ove sretnoruke Radane i da napadnu Prijedor. Milorad je tih dana ležao bolistan. Smeje se i polako ispija rakiju za rakijom:

– Mene povalila silna temperatura, a moj doktor Levi uzeo da me leči. Kako me lečio, pre bi me u grob oterao, nego među zdrave vratio. Jest da je doktor, ali sve njegovo doktorstvo se istopilo po robijama... Baš tad, evo šoše. Hajde, kaže, ustaj, idemo na Prijedor. Kako ću, muka me uhvatila, ta vidiš da umirem. E, a oni zaključili: ide se na Prijedor. Šta kaže drug Košta, pitam. On opet po svome: složiće se Košta, nego ti ustaj, idemo, i kaže: neće tebe nikad izlečiti ovaj tvoj doktor robijaš, nego pođi ti sa mnom, ima žena Rađana, pa će ona tebe da izleči. I tako mi pravac Miljakovci – nas dvojica sa dva pratioca. Izbismo predveče u selo. Čujemo kako nešto lupa u jednoj kući. šoša snažno gurnu vrata, a kad tamo – lopov, siromašak nekakav. Izvrnemo sve iz vreće, a u vreći – zarđali lončić i drvene kašike. E, i taj bi se obogatio! Krade drvene kašike ...

– Pusti detalje – prekide ga čoče. Kasnije sam shvatio: mislio je da ne treba da čujem ono što se dogodilo kradljivcu. Ali šoša, o kome je bila reč, samo odmahnu rukom:

– Pričaj ti, Milorade, samo pričaj ...

Milorad je u međuvremenu dva puta dosipao rakiju i oba puta je ispijao u jednom gutljaju. Činilo se kao da ga uopšte ne zanima šta kažu Čoče i šoša. Ispričao nam je kako je šoša psovao lopovu »seljačku lakomu dušu«, a lopov se branio da je radnik.

To ti tek šošu razgoropadi: sramota si ti, a ne radnik, vikao je na jadnika, a onda naredio svom pratiocu, bivšem žandarar da mu odrapi 25 po turu!

– I odrapi li?

– Nije šoša za praštanje – smeje se Milorad, a nasmejali smo se i mi. To mi je unekoliko otkrilo šošinu na-

rav. A uveče tog dana, kad smo šoša, Milorad i ja obilazili najisturenije položaje ispred Prijedora, njegov žestoki karakter se u potpunosti ispoljio. To se dogodilo kad smo jednog od boraca na mrtvoj straži zatekli kako spava, šoša ga je snažno gurnuo i uzeo mu pušku, koju je predao komandiru čete. Probuđeni stražar ga je unezvereno gledao.

— Sutra ćeš biti streljani — vikao je razjareni šoša, a borac je čutao kao i svako kad se nađe u bezizlazu. U isti mah šošin se pogled sreo s mojim. Odmah mu bi jasno da je zaista prekardašio. Čitali smo nekoliko mučnih trenutaka, sve dok šoša nije našao rešenje:

— Vрати mu pušku. I da se to ne ponovi...

Komandir je kasnije pokušao da opravda svog borca:

— Jutros je četiri sata bio u borbi, umoran je, a inače je on savestan ...

Sa šošom o tom slučaju nisam nikad govorio. Čini se da mu je moje čutanje palo teže od oštrog prekora. Tokom 1942. i 1943. bilo je još mnogo prilika da se nešto slično ponovi, ali se šoši to više nije dogodilo. Inače, šoša je na mene još u februarskom susretu ostavio snažan utisak. Sav od samopouzdanja, katkad zajedljiv, uvek sposoban da sabesednika sasluša, ali i brz da presudi, učinio mi se doruslim svakom, pa i najtežem zadatku.

Narednih dana, sve do 14. maja smo razrađivali plan napada na Prijedor. Drugovi su očekivali moje savete, a ja sam tražio da oni iz elemenata sopstvenog iskustva izvlače zaključke: vlastita greška, kad je shvaćena, najtemeljitija je pouka. Zbog toga smo, onih dana u Miljakovcima razgovarali o svim dotadašnjim značajnim akcijama Prvog i Drugog odreda. Najsvežije iskustvo Prvog odreda, bila je bitka za Budimlić Japru, a Drugog, napad, uglavnom neuspeli na Bosansku Dubicu. Baš zbog toga bilo je važno da pažljivo analiziramo kakav je bio plan napada na Dubicu i zbog čega nije uspeo.

Dubicu su napadali delovi 1. i 2. bataljona Drugog odreda 22. aprila. O akciji smo imali dva izveštaja — i naš, iz štaba 2. bataljona, i neprijateljski — »dnevno izvješće« glavara Glavnog stožera general-poručnika viteza Lakše.

Zamenik političkog komesara 2. bataljona Dušan Misi-rača, pisao je u izveštaju:

»Jedan deo snaga izvršio je za kratko vreme postavlje-

ne im zadatke i likvidirao pojedina uporišta u gradu, dok drugi deo snaga, zbog slabe veze s prvim dijelom koji je ispunio svoj zadatak, zakasnio je, te su se snage koje su upale u grad povukle. Tih dana neprijatelj je imao jake snage u gradu, jer je vršio koncentraciju za ofanzivu. Računalo se da su neprijateljske snage, po podacima/ iznosile oko 700. Broj neprijateljskih žrtava ostao je nepoznat, ali svakako je veliki i osjetljiv jer od toga vremena neprijatelj ne pokušava da pravi ofanzivu niti da ide u pljačku, čak se doznaje da sva nadleštva preseljavaju u Hrvatsku. Pri tom napadu poginulo je 7 partizana a ranjeno 17. Uхваćeni su 1 kulturbundovac i 1 ustaša. Pri ispitu oba su strijeljana. Naši partizani stekli su iskustvo u borbi sa neprijateljem u gradu, pojačali su simpatije siromašnih građana Dubice, Muslimana, prema narodno-oslobodilačkoj partizanskoj vojsci. Ni jedan jedini ispad nije tom prilikom od partizana napravljen.«

»Izvjешće« viteza Lakše:

»22. travnja u 23 sata napalo je oko 700–800 pobunjenika na Bosansku Dubicu sa sviju strana. Napad je trajao do 23. travnja u 3 sata a potom slabije puškaranje do 5.30 sati. Odmetnici su prodrli u Bosansku Dubicu i zauzeli nastambu 48. ustaškog sata (školu u kojoj su zaklali 1 ustašu). Naši gubitci: 1 domobran i 1 ustaša poginuli, zapovjednik oružničke postaje teško i 5 domobrana lakše ranjeni. Domobranske postojbe zauzele su i posjele položaje koji su u toku noći uslijed pritiska pobunjenika bili napušteni.«

Do 14. maja bili su prikupljeni svi podaci o neprijatelju u gradu, a i naše snage su koncentrisane. Sa komandantima i komandirima izvršili smo rekognosciranje i onda izdiktirali zapovest, koju su, osim mene, potpisali i Boško Šiljegović, Milorad Mijatović, Ratko Vujović čoče i Josip Mažar šoša. To je bila jedna od najvećih operacija od ustanka i do tada jedna od najvećih pobjeda, pa stoga i ovde navodim »Plan napada na Prijedor«, sastavljen u Kozarcu 14. maja 1942. godine:

»Iz iskustva napada na Dubicu, kao i samog rasporeda neprijateljskih snaga, stali smo na stanovište da se napad na grad Prijedor vrši u obliku dva klina, čiji bi vrhovi dospjeli što prije u centar grada a glavnina klina vršila likvidaciju periferijskih straža, i sa tri prodora kao sa demonstrativnim frontalnim napadom sa strane gdje se neprijatelj najjače utvrdio.

Klin I — Napada između ceste Prijeđor—Banja Luka i iste željezničke pruge.

Klin II — Napada sa strane rijeke Gomjenice i sa desne strane rijeke Sane.

Prodor I — Jeste iz pravca Puharske preko rasadnika.

Prodor II — Iz pravca Tukovi (cesta Sanski Most).

Prodor III — Iz Brežićana desnom obalom Sane uz vodu.

Grad Prijeđor smješten je sav na desnoj obali Sane. Opasan sa 17 stražarskih i dva predstražarska mjesta. Pozadina na desnoj obali Sane je sva oslobođena, dok je pozadina lijeve obale u neprijateljskim rukama (kompleksi naoružanih muslimanskih sela). Stražarska mjesta osigurana su rovovima, a neka i žicom. Prijeđor je održavao dnevnu vezu sa Ljubijom (tri satnije) i sa muslimanskim selima čiji je prednji pojas Čarakovo—Hambarinje—Mataruge (200 pušaka), inače već više mjeseci blokiran. Jačina neprijateljskog garnizona je 1.200 domobrana i legionara i 40 ustaša. Neprijatelj je smješten u zgradama: Gimnazija (Komanda), osnovnoj školi 'Umljenovića', Hotel 'Balkanu', Željezničkoj stanici, Glamočinoj kući i avliji (topovi), ustaše u Hrvatskom domu. Ima još 13 žandarma u žandarskoj kasarni, gdje su i bacači. Zadatak je napadnih klinova da prodru svojim čelom (prednjim) u centar grada u jednom silovitom naletu, da time napadnu nerazvijenog neprijatelja u njegovim uporištima, da pocijepaju vezu između glavnih neprijateljskih snaga i predstraža, kako bi unijeli što veću pometnju u neprijateljske redove u gradu. Zadatak je ovih nadalje da napadnu neprijatelja sa leđa u njegovim stražarskim mjestima, da ga iznenade i da na taj način svedu ulične borbe na što manji sektor, zatim upadom u grad, zauzimanjem jednog dijela grada stvaraju se baze za uspješno vođenje dalje borbe pod potpuno jednakim uslovima, jer neprijatelj ne može koristiti u gradu ni avione ni artiljeriju.

S obzirom da je ovo prvi put da naše snage zauzimaju grad u kome je u većini muslimansko stanovništvo (pored srpskog i hrvatskog), upozoravamo sve odgovorne drugove od komandanta i političkih komesara bataljona do desetara, kao i sve svjesne drugove, starije i omladince, na držanje prema nedužnom stanovništvu. Svaka pojava osvećivanja nad nedužnim muslimanskim stanovništvom smatraće se četničkom izdajom te, kao i svaku pljačku, nered, kapitulantstvo, harangiranje, panikerstvo, kažnjavaće se na

licu mjesta strijeljanjem. Po svim ovim pitanjima, najširu odgovornost snose kako sve starješine tako i svi naredni i svjesni partizani. Naš ulazak u grad mora biti dostojan imena druga Mladena Stojanovića i svih naših palih drugova za slobodu, on mora prevazići naše velike slavne pobjede na Lješljanima, Podgracima, Mrakovici, Japri i Kozarcu, on mora pokazati onu srčanost i hrabrost koja je pokazana u borbama sa ustašama, Nijemcima, Talijanima i četnicima.

Radi orijentacije i veze među našim jedinicama dozvoljava se paljenje pojedinih objekata (kuća, štala, drvvara i ostalih lako upaljivih objekata). Voditi računa da se ne pale korisne zgrade: apoteke, dućani, knjižare i štamparije. Dozvoljava se paljenje svih neprijateljskih uporišta bez obzira da li je zgrada državna ili privatna, ukoliko se prije tim načinom može to uporište likvidirati. Paljenje u ovom napadu upotrebljava se ne kao osveta nego kao vojnička potreba i tako je mora shvatiti komandni kadar, protumačiti partizanima i zadužiti svjesne partizane kontrolom nad paljenjem.«

Na bazi toga »Plana napada na Prijedor« sve su jedinice, svrstane u »klinove«, »prodore« i »zasjede«, dobile detaljna naređenja, koja smo zajednički razradili prema, uglavnom, šošinoj osnovnoj zamisli.

Od 10. do 14. maja šoša, Mijatović, Šiljegović, čoce i još neki drugovi, koji su se nalazili s nama u Kozarcu, Miljakovcima ili Božićima, gde su vršeni definitivni dogovori o napadu na Prijedor, kompletirali smo sve izveštaje o neprijatelju u blokiranom gradu, kao i u svim bližim garnizonima, odakle smo mogli očekivati, a to znači i planirano sprecati, jače intervencije. Deo snaga Drugog odreda je već bio oko Prijedora, ali su neki bataljoni bili na udaljenim položajima, a najudaljenije su bile baš jedinice Prvog odreda predviđene za napad na Prijedor. Sanskom bataljonu je trebalo da prevali, usiljenim maršom, oko stotinu kilometara i da iz jedne bitke (vodila se borba protiv Italijana i ustaša kod Bravskog, a o žestini borbi govori i podatak o 400 italijanskih vojnika izbačenih iz stroja) direktno uđe u drugu i da se, 15. maja, iz marševskih kolona, rasporedi u jurišni streljački stroj. Tih dana se gotovo nije spavalo, a nije se ni imalo kad. šošina silovita, dinamična narav uticala je na sve nas. Sve oko nas je bilo »zaraženo« šošinim optimizmom. Čak i njegov brat, Drago Mažar, čovek neosporno hrabar i iznad svega čovek boga-

tog duha, onih je dana odustajao od svoje uobičajene, uvek s merom izražavane, ironičnosti; shvatio je koliko smo svi grozničavo zaokupljeni željom da uđemo u Prijedor, kao i on sam, i sav svoj humor je podredio toj velikoj nadi.

Iz Petog odreda i nekih jedinica Trećeg odreda, iz Bočca i Benakovca, sa Manjače i iz štabova nekih bataljona Drugog odreda stalno su stizali kuriri. Oni koji bi došli, ostajali su da se odmore, a druge smo vraćali sa novim naređenjima. Najviše kurira i najviše pošte stiglo je dan pre nego smo izdali definitivnu zapovest za napad na Prijedor, 13. maja. Dvojica kurira iz Bočca, Mile Jandrić i Savo Milić, doneli su poštu od Trinki, ali i dragoceni paket poslan iz Foče. Taj fočanski paket u Bočac je doneo Milenko Gajić, koji se konačno vratio s dalekog puta, iz Vrhovnog štaba. Po Gajiću smo 7. marta poslali naš prvi izveštaj drugu Titu (jednu kopiju), a Tito je na to naše pismo odgovorio 31. marta. Gajiću i kuriru Glavnog štaba Hrvatske trebalo je oko tri sedmice da se probiju do Foče, a natrag do nas – gotovo šest sedmica. Osim Titovih uputstava »u pogledu daljega rada«, Gajić je doneo i neka druga značajna dokumenta, među kojima i »Fočanske propise« o sistemu organizovanja i delovanja narodnooslobodilačkih odbora i novi broj »Proleter«. Milenko iz Bočca nije krenuo odmah za Kozarac. On ni jednom ranije nije prelazio Manjaču i nije znao gde može svratiti, kome se može javiti i ko će mu dalji put pokazati. Umesto Gajića, kojeg je zadržao uza se, da bi potom zajedno krenuli preko Manjače, Trinki je u Kozarac poslao Milu Jandrića i kurira Imljanske čete Savu Milića. Svakome od njih Trinki je dao po dve kape – is petokrakom i s kokardom, pa neka se snalaze. Imali su vanredno naporno putovanje. Sve se na njima izderalo. Noge im krvave. Uza sav umor, sretni su:

— Važno je da je glava na ramenu!

Posle pozdrava, kad sam Jandriću rekao da je već dosta toga njegovog trčanja za mnom (tri puta je jurio za mnom po Zmijanju) i da je od sad moj pratilac, zajedno s Kerkezom i Gajićem (kad Gajić dođe), odjednom je prosto-dušno pljesnuo rukama:

— Najvažnije sam svrgnuo s uma, iako je drug Trinki

sto puta rekao da to odmah kažem: sretan vam rođendan, družo Košta!

Zaista, bio mi je rođendan, 13. maj; trideset i jedna godina. Kozarčanima je to bio dobar povod da se malo slavi. Odněkud se nađe i harmonikaš. Sve je to delovalo na čoveka, pa zamalo i komandant da se razsentimentališe. Drugovi su zaista bili pažljivi. Milorad Mijatović mi je poklonio svoju finu čuturicu (»Sam je napuni!«), šoša je sa mnom zamenio pištolj, bila je ispečena i pita ... Ali nadasve su me obradovali drugovi iz komande mesta Kozarac: Adem Kalabić, radnik iz Dubice, po nagovoru Drage Mažara (tu malu tajnu mi je otkrio Duško Kerkez) darovao mi je prekrasnog konja, sad već čuvenog Sokola, divno belog ajngira, kojeg je vlasnik čuvao samo za trke, poznate u onom kraju.

Ona druga sredi u maju, dva dana pre napada na Prijedor, imala je još iznenađenja, koja su nam priredili kuriri sa svojim izveštajima. Ujutro rano prvi je stigao iz štaba 2. bataljona Drugog odreda: Kozarčani i Banijci su izveli pravi podvig — razorili su kod Volinje vijadukt dug 60 metara. Zatim je došao Uroš Milić iz štaba Prvog odreda: njihov bataljon »Petar Škundrić«, posle uspešnih napada na Italijane (»računa se da je iz stroja izbačeno 400 Talijana«), krenuo je usiljenim maršem u napad na Prijedor. Oko podne se javio Nikola Demonja: stigao je s Proleterskom četom Banije na put za Slavoniju. Svakako, najznačajnija je bila pošta od Vrhovnog komandanta. Deo tada primljenih Titovih uputstava prenešen mi je usmeno još 10. februara, uoči našeg odlaska u Krajinu. Sada je sve to bilo obzrazloženo na osnovu realne slike stanja u Krajini i svaki stav Vrhovnog komandanta je imao izvanrednu vrednost — i kao konkretni zadaci i kao vizionarsko sagledavanje onoga što predstoji i kako se u tome treba ponašati:

»1/ Stvorite što više pokretnih, udarnih bataljona, odabirajući za ove jedinice valjan starješinski kadar. Jedinice treba da žive pravim vojničkim životom — po kasarnama. U ove bataljone primati samo ljudstvo koje ćete moći upotrebiti za izvršenje svih zadataka koje mu dodijelite. Čudi nas da od tolikoga ljudstva sa kojim raspolazete niste do sada stvorili niz udarnih jedinica. To što imate malo je, počeli ste u tome, pa tome pitanju posvetite veliku pažnju. Dokle god ne budete imali pokretnih udarnih

jedinica, vi se nećete moći staviti na čelo događaja, nego ćete ići za njima. Konstatujete da su borbe poprimile karakter ustanka i vi mu morate davati pravilan tok.

Ove udarne jedinice upotrebljavajte za rješenje važnih operativnih zadataka. Dakle, ne treba ih upotrebljavati za odbranu sela. No, u borbi ovih udarnih jedinica treba da sadejstvuju i ostale snage.

2/ Što prije formirajte omladinske čete i bataljone. Sa tim jedinicama prethodno održite jedan vojnopolitički kurs, a zatim ih uvodite postepeno u borbe, od lakših ka težima. U ovim četama vi ćete dobiti najbolje borce, ; odane našoj borbi.

Vojnopolitički kurs održite po priloženom programu. To je minimalni program, pa ga treba proširivati.

Vrlo je važno da ovim omladinskim jedinicama odredite hrabar starješinski kadar, koji će imponovati mladim ljudima.

3/ Sve ostale partizanske i dobrovoljačke jedinice učvrstite i očistite od petokolonskih i kolebljivih elemenata. Ti elementi ruše red i disciplinu po jedinicama. Oni se vješto maskiraju, da bi se pojavili u najkritičnijim časovima, kada se ispoljava njihov izdajnički rad. Dakle, bolje su male ali čvrste i disciplinovane čete nego mnogobrojnije sa kolebljivim elementima.

Sa svim tim jedinicama neprekidno vojnopolitički raditi, primjenjujući i kod njih navedeni program. Samo pazite da se sa tim programom ne zastranjuje suviše u lijevo. Sve bazirati na temelju narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih sluga. Narodu otkriti izdajničku rabotu četnika i ostalih razbijača narodne borbe.

4/ četničke formacije na vašoj teritoriji ne smiju postojati. Njihova izdajnička uloga dovoljno se otkrila u narodnim masama, pa ih treba likvidirati. Tamo gdje ima uslova, možete formirati jedinice dobrovoljačke vojske. Kada stvorite jake udarne bataljone, likvidirajte četničke bande oko Lapca i Srba, uspostavljajući neposrednu vezu sa partizanima u Lici.

5/ Dobro ste uradili što ste formirali više odreda. Vaša teritorija je velika. Sem toga, kod manjih odreda i manje teritorije bolji je uticaj starješina. Odredi nastoje

da se ojačaju. Pojavljuje se utakmica u akcijama. Ako ima uslova još za neki odred, vi ga formirajte. Izgleda da postoje uslovi za jedan odred u nizu polja: Livno, Glamoč, Grahovo. Tako bi se neprijatelju presjekli putevi preko Dinare ka Dalmaciji. I veza sa dalmatinskim odredima bolje bi se održala.

Pri formiranju odreda i jedinica nastojte da ni jedan predeo ne ostane neaktivan, to jest bez jedinice.

Upućujte mobilne jedinice u mjesta gdje nema aktivnih jedinica. Tako ćete pokrenuti i mobilisati i te krajeve.

6/ Nastojte da ljudstvo odvežete od svojih sela i upotrebite ih u borbi van njihovih kuća. Kroz niz takvih akcija ljudstvo će dobiti borbena iskustva, više se zainteresirati za borbu, bolje ćete vojnički i politički uticati na pokretne jedinice. Samo, te akcije treba da se dobro i smišljeno pripreme. One će redovno donositi i veće vojničke i moralne uspjehe, pa će samo ljudstvo uvidjeti njihovu korisnost. Dakle, takve akcije moraju uspijevati.

7/ Držite se partizanskog načina ratovanja, izbjegavajući krute frontove. Kvarenje komunikacija, uništavanje transporta, zasjede, iznenadni prepadi daju najviše uspjeha, a pri tome trpimo manje gubitaka.

Mrtve blokade oko varoši nijesu pogodne. Oko tih varoši redovno borbe poprime frontalni karakter. Neprijatelju se ne dozvoljava da se udalji od varoši, pa se ne može dobiti nikakav plijen. Oko takvih varoši neprijatelj ima dobro uporište vatrom, pa nam nanosi i veće gubitke. Dakle: blokada treba da se odlikuje povremenim manjim prepadima; neprijatelja ne dočekivati kod same varoši nego ga pustiti da se udalji od varoši 4–5 km, na komunikacijama između varoši napraviti dobre dubinske zasjede i tek kad neprijatelj uđe u takve zasjede napasti ga sa svih strana; zasjede da su masovne; mještanima sprječiti ulazak u varoš i donošenje ma kakve hrane unutra. Dakle, dobro organizovano dejstvo na komunikacijama između varoši dovodi najbolje do njihovog pada, a pri tome se ljudstvo ne zamara. Iz blizine treba evakuisati sve stanovništvo, ishranu i stoku, kako neprijatelj ne bi dolazio do namirnica.

Za što uspješnije vođenje borbe treba noćnim napadima zauzeti i koje mjesto. Samo jedinice ne treba vezivati

za odbranu oslobođene teritorije. Njih treba baciti na osvajanje novih mjesta i preprečavanja puteva.

Najviše koristi biste izvukli osvajanjem Prijedora, povezali biste teritoriju I i II odreda, dobili biste dobro uporište za vaš dalji rad, onemogućilo bi se Nijemcima izvoženje rude. Isto tako važno je zauzeti i Mrkonjić Grad, ali pod uslovom da vi tamo organizujete vlast, a ne da vam se tu četnici ugnijezde.

8/ Plijen organizovano dijelite. Automatska oruđa dodjeljivati našim sigurnim borcima. Isto tako nastojati da se naše pouzdane udarne jedinice više snabdijevaju oružjem i municijom.

9/ Naročito je važno u današnjoj situaciji da potpomognete i dejstvo u Hrvatskoj, gdje partizanske akcije poprimaju živi karakter. Trebate uspostaviti veze i uputiti dijelove za povezivanje slijedećim glavnim pravcima:

- Jasenovac (dotle već dolaze vaši dijelovi) — Psunj pl. — Pakrac gdje se već vode borbe;
- Od predjela Bos. Novoga ka Vojniću i Glini;
- Iz predjela Grmeč pl. ka Korenici i Gospiću, zalažeći u pozadinu četničkim bandama oko Lapca i Srba.

Sa Hrvatskim štabom treba se sporazumijevati o upućivanju dijelova u naznačenim pravcima. Pored vojničke koristi to bi imalo i politički značaj.

10/ Sa jedinicama istočne Bosne trebate održavati vezu u pravcu Ozrena i Zenice.

11/ Prostor oko Travnika, Fojnice, Prozora i Bugojna je bez ikakvih jedinica. To je veliki nedostatak. Tako se mostarska pruga ne može rušiti. Nastojati svim silama da se u ovaj prostor probije koja jedinica. Dejstvom tih dijelova ostvarila bi se bolja blokada Sarajeva sa zapadne strane. Te jedinice povezale bi se preko Visokog sa odredom »Zvijezda«, što bi za blokadu Sarajeva bilo od prvenstvene važnosti. Najzad, taj dio bi se preko Prozora spojio u predjelu Konjica sa hercegovačkim snagama, koje su preduzele mjere da se očisti cijela gornja Neretva od ustaških bandita.

Ovim pravcem uhvatili bi vezu i sa nama. To bi bio važan kanal za manevrovanje naših snaga.

! 12/ Veze vašeg Trećeg i Petog odreda sa Dalmatinskim štabom vrlo su potrebne. Zato ih stvorite što prije. Na komunikacijama između Bosne i Dalmacije možete dobiti veliki plijen.

13/ Najzad, Brodska pruga dobiva veliki značaj. Njegovim rušenjem sarajevski garnizom bi bio doveden u težak položaj. To bi izazvalo demoralizaciju svih trupa duž pruge. Prema tome, posvetite naročitu pažnju rušenju te pruge. Ovo treba prvenstveno vršiti noću, određujući manje jedinice sa raznim rušećim materijalom. Jedinice za rušenje pruge treba da imaju uporište u neposrednoj blizini pruge.

Za vas su pogodni pravci za rušenje: Derventa — Doboj i Maglaj — Žepče. Odredima istočne Bosne stavićete u zadatak da ruše prugu na sektorima: Doboj — Maglaj i Žepče — Zenica.

14/ Situaciju u istočnoj Bosni riješili smo potpuno u našu korist. Očistili smo četnička uporišta: Vlasenicu, Milice, Srebrenicu, Bratunac, Fakoviće, Drinjaču. Jedinice smo formirali u dobrovoljačku vojsku. Rogatica, Han-Pijesak i Olovo su blokirani. Isto tako priklještili smo neprijatelja u dolini Prače i Podromanije.

Inače, na našoj slobodnoj teritoriji — čajniče, Ustiprača, Renovica, Goražde, Foča, Trnovo — razvija se kulturno-prosvjetni život. Kalinovik je isto tako blokiran, a Ulog je očišćen i drže ga naši dijelovi.

Preduzeli smo mjere da se na Ozrenu popravi situacija. Tamo je najviše došao do izražaja oportunizam naših drugova. Svojom kolebljivošću otežali su svoj položaj. Kasnije ćemo morati potjerati i neke četničke bande sa Majevice koje su napale naš tamošnji štab i nanijele mu velike gubitke. Karakteristično je da štab nije imao kod sebe ni jednu mobilnu jedinicu.

Četnici pribjegavaju terorističkim akcijama, pa o tome vodite računa. Štabovi i rukovodeći drugovi moraju uvijek biti na oprezi i zaštićeni svojim pouzdanim jedinicama. Kod jedinica treba da je zastupljena uvijek borbena gotovost.

15/ Proleterski bataljon uputite u sastav brigade u pravcu Romanije. To treba da bude odabrano ljudstvo, spremno da izvrši sve dodijeljene mu zadatke.

16/ Vojnopolitička situacija razvija se u cijeloj zemlji u našu korist.

17/ Svakih 15 dana izvještavajte nas o vojnopolitičkoj situaciji kod vas.

18/ Politički materijal koji dobijete širite ne samo među jedinicama nego i među stanovništvom. Putem proglasa, letaka, radio-vijesti obavještavajte redovno o razvoju događaja...

P.S.

Ispitajte mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu... Taj napad trebalo bi organizovati sa štabom iz Hrvatske, ali tako da sigurno uspije.»

Dogodilo se tako, da smo Titovo pismo primili istog dana kad i poruke Svetozara Vukmanovića Tempa, koji je, u aprilu 1942. godine, bio sa istočnobosanskim partizanskim odredima. Tempovo pismo od 24. aprila nisam ni vidio: iz Bočca je poslato Starom i Osmanu, a meni je sadržaj preneo sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Rato Dugonjić, koji je stigao u Bočac kada smo Mažar i ja iz Šljivna otišli u Kozarac. Rato je iz Bočca otišao na Manjaču u Udarni bataljon (on je, kao i mnogi među nama, taj bataljon nazivao Udarom brigadom, iako smo brigadu formirali tek posle oslobođenja Prijedora) u kome je 13. maja organizovano savetovanje partijske i skojevske organizacije.

Kurir Udarne bataljona, koji je doneo pismo Rate Dugonjića, doneo je i izvještaj (na španskom) od Voje Todorovića. Vojo nas je iznenadio lošim vestima o pogoršanoj situaciji posle našeg rastanka. Četnici su »nakon poslednjeg našeg viđenja« prikupili »najmanje šest stotina karabina (naoružanih ljudi, što smo proverili) i premda smo u jednodnevnoj borbi potisnuli neprijateljske linije, neprijatelj se ipak zadržao na našim bokovima«. Ostali su i bez veze sa jedinicama Trećeg odreda u Ribniku (»odeđenje iz Ratkova predalo se neprijatelju bez borbe«). U reorganizovanom bataljonu »Manjača« izbio je ponovo četnički puč, tako da su Momir Kapor i Đuro Stojanović Učo, vojno-politički rukovodioci na Manjači, jedva pobjegli, a Šandora Blekića, starog člana Partije, četnici su uhvatili na spavanju i ubili. U izveštajima se govori o smrti Kasima Hadžića. Todorović i Stojnić su mislili da bi bilo najbolje da se vratim u Manjaču (»nastoj ovamo doći što pre,

jer ćemo zajedno učiniti mnogo više«). Po njihovoj proceni, situacija je bila krajnje kritična. Zmijanjanje, u aprilu očišćeno od četnika, sad je četnikovalo i tu se, izgledalo je, bez pojačanja ništa nije dalo učiniti. Tako su pisali i Vojo i Veljo:

»Možemo da kažemo da na ovaj način, sa malo snaga, protiv 600 i više četnika, nije moguće da ih uvijek savladamo, jer oni bježe u šumu i drže u svojim rukama šume povrh Lokvara, a u šumi sa tim snagama ne možemo ništa preduzeti, već se samo momci demoralisu. Treba jednom jasno uočiti stvari i kazati istinu: da je ovaj sektor u velikoj pogibelji i da neprijatelj danomice postaje jači. Posljednjeg puta, premda smo se borili čitav dan, nismo mogli proći prema Sitnici. Preko Ratkova ne želimo ići, jer bi to bilo napuštanje dviju četa bataljona 'Manjača'. Treba da znaš, dragi Košta, da ako jednom ne pošalješ dovoljno snaga radi čišćenja ovog terena, nećemo ništa učiniti i ja ne znam ko će moći da za to odgovara. Od prvog dana, kad smo započeli borbu protiv bandita, utvrdilo se da nismo poznavali neprijatelja ni njegove snage, ni pozadinu, uopšte ništa. Plan je bio slab, da nije mogao biti slabiji. Treba znati da se danas teren može čistiti samo sa više snaga, jer su i sektori prema ustašama otvoreni, a četnici, premda su bolji poznavaoци terena i sa dobrom obaveštajnom službom, imaju gotovo više snaga nego mi. Nije dovoljno reći: može se. Onaj koji misli da se može, neka samo dođe k nama i neka vidi i naše čete i neprijatelja. Naši borci su heroji i to se vidjelo posljednjeg puta prilikom borbe, ali prilike slabe moral, jer borci uviđaju da se sa ovim snagama ne mogu uništiti banditi. Tako misle i štab brigade i štabovi bataljona. Kad primiš ovo pismo, pošalji nam najmanje 100 drugova, dobrih boraca, bez oružja da ih naoružamo.«.

Sve je to nas u Kozarcu zabrinjavalo, ali ne toliko da bismo išta na prečac odlučili. Smatrao sam da Zmijanjanje, kao i Čemernica, mogu desetak dana počekati: posle Prijeđora probleme ćemo lakše rešiti, jer će se opšta situacija promeniti u našu korist, a biće više i vojske i oružja.

O svemu tome je trebalo razmišljati, analizirajući Titova uputstva i Tempove poruke, koje nam je Rato preneo u pismu («s položaja povrh Šljivna») od 12. maja. Rato je pisao da je došao »po dogovoru sa drugom Tempom«

i da pored skojevskih poslova »treba da izručim i neka Tempova naređenja tebi ili Osmanu«:

»Tempo je naredio da se proleterski bataljoni prebace u Blatnicu i da se smjesta povežu sa Zeničkim odredom i bataljonima Brigade koji za sada operišu s one strane Bosne. Ovo naređenje za prebacivanje u Blatnicu dato je s obzirom na to da smo mislili da je Blatnica u partizanskim rukama. Tempo je računao na snage od oko 450 ljudi, jer nije znao da postoji Udarne brigada (Udarne bataljone na Manjači — pr. red.). Ukoliko ne bi bataljoni mogli otići u Blatnicu, glasi njegovo naređenje, mislim da to ne mijenja ništa na stvari i da se oni prebace što bliže rijeci Bosni i to na terene od Zavidovića do Zenice.«

Rato mi je također javio da je Tempovo pismo (»Tempovu ceduljicu«) poslao Starom i Osmanu »po kuriru ko me sam naredio da se po svaku cijenu probije do njih«. Tempo je pisao kako su oni formirali brigadu sa tri bataljona, da su dva bataljona sa Zeničkim odredom, a Treći za odredom »Zvijezda«. Pisao je o tamošnjoj situaciji i o nemačkoj ofanzivi u reonu Romanijskog odreda gde je »banda popalila sva sela i odvela sve stanovništvo, kako srpsko tako i muslimansko«. Očekivana je nova ofanziva »prema Goraždu, jer su Nijemci prošli prema Rogatici i Goraždu«, a takođe »na teritoriji odreda Zvijezda, u kom slučaju bi se Glavni štab sa proleterskim bataljonom povlačio prema Zenici i dalje prema Krajini«. Upravo stoga je smatrao da »treba podići ovaj kraj oko Travnika i dalje prema Prozoru radi veza sa Vrhovnim štabom i Hercegovinom. Mi smo u rejon Fojnice poslali neke drugove radi priprema ustanka. Sa čišćenjem Ozrenja nismo uspjeli«.

Po onome što mi je javljao Rato, bilo je jasno da je Tempo planirao snažnija dejstva naših i istočnobosanskih snaga u centralnoj Bosni. Tražio je — to nam je pisao Rato — da »komandant ili politički komesar Operativnog štaba dođu na teren Zeničkog odreda gdje bi održali sastanak sa njim i eventualno sa predstavnikom Operativnog štaba za istočnu Bosnu« kako bismo konačno povezali jedinice i koordinirali akcije u centralnoj Bosni.

Rato je dolazak u Kozarac najavio za 14. maj ujutru (»Mislim da ću moći stići, jer odavde nema više od 10 sati hoda, a to se može preći za jednu noć«). Nije znao hoću li se setiti ko je on, pa je u post skriptumu objašnjava-

vao: »Sjeti se onog savjetovanja na Romaniji u novembru i druga koji je radio po SKOJ-u.« Nije to ni trebalo napisati, znao sam samo jednog Ratu; nije bilo sumnje, bio je to Rato Dugonjić, zadužen za SKOJ u Bosni i Hercegovini, prijatelj mog druga iz Španije Miljenka Cvitkovića, koji nas je i upoznao na Romaniji.

Na pisma, odnosno naređenja druga Tita i Tempa, odgovorio sam 13. maja uveče. Bili su to identični izveštaji, kao i oni poslani 5. marta. Pokušao sam im prikazati osnovne karakteristike razvoja ustanka i izdaje na području Bosanske krajine i srednje Bosne, od Une do reke Bosne. Od Osmanovog i mog prvog pisma situacija se bila znatno izmenila. Pre svega, bilo je važno da ih obavestim o tome »kako vodimo oštre borbe sa četnicima«, koji su »dosta agresivni« naročito na sektorima Četvrtog i Trećeg odreda. Obavestio sam ih da »Prvi proleterski bataljon i jedan Udarni bataljon sa ukupnim snagama od 700 pušaka, 55 puškomitraljeza i jednim bacačem« operišu »na terenu 3. i 4. bataljona Četvrtog odreda oko Borje, čečave, Maslovara i Blatnice«. Početkom maja, pa i još ranije, od poslednjih vesti koje nam je 24. aprila doneo Mile Trkulja, bili smo gotovo bez ikakvih veza sa tim snagama i nismo tačno znali gde se nalaze, ni kakve zadatke izvršavaju u trenutku pisanja Titu i Tempu. Objasnio sam im da su veze prekinute zbog toga što »su se četnici pri nailasku naših bataljona razbježali po šumama i postavljaju svugdje busije, koje hvataju naše kurire i drugove koji putuju.« Upravo zbog pokidanih veza nije nam 13. maja bilo jasno, da li je Proleterski bataljon možda već prešao na desnu obalu reke Bosne »u pravcu kojeg ste vi odredili«.

Vrhovni štab sam, takođe, obavestio da smo »naredili svim odredima da formiraju udarne jedinice koje će se upućivati gde to iziskuje potreba«. Pisao sam i o našim ustaljenim vezama sa Glavnim štabom Hrvatske, kao i sa odredima u Lici, Kordunu i Slavoniji. Imali smo dobre veze i sa drugovima iz Banije — deo tih snaga (Proleterski bataljon) nalazio se na našoj strani Une, pa smo planirali njihovo učešće u pripremaoj prijedorskoj operaciji. Banijci su u aprilu bili »stisnuti« na svom području i pred naletom snažnije nemačko-ustaške grupacije prešli su na slobodnu teritoriju našeg Prvog odreda. Banija je u ono vreme imala četiri bataljona — oko 800 boraca. Njihovo povlačenje s Banije Vlado Popović, Vladimir Ba-

karić i Ivan Rukavina ocenili su kao »nepotrebno bježanje« pa se glavnina Banijskog odreda vratila na svoje područje uoči 1. maja. U Podgrmeču je ostalo samo nekoliko drugova. Već je rečeno da je 13. maja stigla i njihova 1. proleterska četa pod komandom robusnog a simpatičnog radnika Nikole Demonje. U Demonjinoj četi bilo je 65 proletera, koje je Glavni štab Hrvatske slao našim vezama, preko Kozare i Save, u Slavoniju. Kad su saznali da pripremamo napad na Prijedor, tražili su da i oni sudeluju u boju. I šoša je bio za to. Kasnije mi je rekao:

— Neka ih, ako i ne budu u napadu, barem ćemo ih obući, pa će se u Slavoniji pričati što mi sve možemo ...

Ipak, u vreme bitke za Prijedor, iako smo Banijce držali u rezervi, u jednom trenu su na pravcu Dubice uključeni u borbu, jer je to situacija nalažala.

Drugovima Titu i Tempu sam, takođe, pisao i o Udarom bataljonu Prvog, Trećeg i Petog odreda »u jačini od 800 partizana sa 60 puškomitraljeza«: »taj bataljon imao je, u prvo vrijeme, vidne uspjehe u borbi sa četnicima, međutim u posljednje vrijeme, kad su četničke bande pod vodstvom Uroša Drenovića, Laze Tešanovića i Vukašina Marčetića sklopile sporazum sa ustašama u Mrkonjić Gradu i zajednički napadaju naše snage s namjerom da nam nametnu frontalnu borbu, što bi njima više konveniralo, pošto imaju veće snage, drže oni inicijativu u svojim rukama.«

Od akcija koje su naše jedinice vodile u Krajini, naveo sam ih samo nekoliko (u zagradama su sadašnja objašnjenja):

»8. maja 1942. u 2 sata ujutro, dva voda Udarne čete 1. bataljona Drugog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (komandir udarne grupe bio je Mikan Marjanović) potpomognuti snagama 3. bataljona odreda Banije napali su vijadukte između stanica Kostajnica — Volinja. Neprijateljske snage su se sastojale od 40 vojnika avijatičara sa stražama na ostalim mostovima. (Naših 18 boraca je trebalo da sruše most, a tridesetorica njih je nosilo oko 500 kilograma eksploziva).

Partizani udarne čete privukli su se na prednji most i preletivši isti napali su na stražaru. U isto vrijeme otvorili su preko Une vatru na Kostajnicu. Nastala je teška

borba. Neprijatelj se branio bombama. Borba je trajala 2 sata.

U međuvremenu, drugovi pioniri sa drugovima Tkalcem (Juraj Kale) i Hijom (trebalo je da piše: Ilijom; radi se o Iliji Gromovniku, tj. Ivanu Hariš, 'koji je, kao i Kale, bio legendarni diverzant — miner i u Španiji i u Jugoslaviji), Špancima, uz pomoć snaga 3. bataljona iz Banije, likvidirali su stražu na najvećem mostu do stanice Volinje koji je dug 55 — 60 m i na isti metnuli 500 kg eksploziva. (Grupom koja je nosila i podmetala eksploziv rukovodio je Pero Muharem.) Dok su drugovi na gornjem mostu vodili borbu i držali vatru, pioniri su smestili mine i na znak da je sve gotovo povukli se. Kad su se drugovi povukli, mina je zapaljena, vijadukt je odleteo u znak i srušio se u provaliju. (Eksplozija je bila toliko snažna, da su čak i u Bosanskoj Kostajnici popucala stakla na prozorima.)

U borbi na prednjem mostu poginuo je desetar drug Rajko Lončina (iz sela Devetaka), jedan od najhrabrijih partizana 1. bataljona, i ranjeno je 7 drugova — 4 teže 1 3 lakše.

Nakon miniranja mosta sve su se naše snage povukle sa mjesta borbe. Do sada smo primili izvještaj da ima mnogo mrtvih ustaša (saobraćaj na pruži Kostajnica — Novi bio je onemogućen dva mjeseca).

U ovoj akciji prvi puta su zajednički nastupali bosanski i banijski partizani. (Prvi put izvan Krajine, a na području Podgrmeča zajedničkih akcija je bilo i u aprilu; 16. aprila na primer zajednički su napadnute neprijateljske posade Rudice — Blatna, kad je zarobljeno 47 ustaša, oružnika i domobrana). Rušenjem ovoga mosta prekinut je saobraćaj između Hrvatske i Bosanske krajine i potpuno su odsječeni Dobrljin i Bosanski Novi od Zagreba.

Pozadina je vrlo lijepo primila naše partizane i pozdravila dolazak drugova iz Kozare u borbu protiv ustaša. Kroz sva sela kroz koja su prolazili partizani, pjevali su naše partizanske pjesme. (U banijskom selu Kukuruzari, gde je udarna grupa predanila, žene iz sela su, obavljajući svoje poslove, čuvala stražu, da se ne pojave ustaše). Poslije akcije, makar su vozili 7 ranjenika, partizani su pjevali da ih je i neprijatelj mogao čuti. Napominjem, da je ova akcija izvršena pod rukovodstvom druga Ivice Ma-

rušića, komandanta 1. bataljona Drugog odreda, koji je rukovodio i onom akcijom na oklopni voz. On se uopće odlikuje takvim čisto partizanskim akcijama.«

Već tad čuvenog Ivicu Marušića Ratka, upoznao sam 14. maja, kad sam sa drugovima iz međuodredskog štaba išao na osmatranje Prijedora s južnih padina Kozare, iznad sela Crna Dolina, sa kote 288, zapadno od dubičke ceste. U osmatranju su nam se priključili i rukovodioci 1. kozaračkog bataljona. Visoki, vitki Ratko, plave, razbarušene kose, nije mogao ostati nezapažen, čak i da nisam znao za njegova junaštva. On je u prvom martovskom izvještaju Operativnog štaba drugovima Titu i Tempu, među onima koje smo hvatali (Dragu Mažara, na primer, opisujući kako je sa 22 druga, u domobranskim uniformama upao u Banju Luku, i, u obračunu sa neprijateljem, ubio 12 ustaša, i uzeo 40 pušaka, 2 mitraljeza i više hiljada metaka) dobio najzapaženije mjesto:

»Jedna četa Kozaračkog odreda izvela je 5. januara 1942. jedan od najvećih podviga u partizanskom ratovanju. Petnaest partizana obučenih u domobranska odijela, na čelu sa drugom Ratkom, komandantom bataljona, zauzeli su stražaru broj 10 i prisilili stražare da zovu stanice Svodnu i Dragotinju. (Dobrovoljci su izabrani na zboru na Karanu — primedbe u zgradama su sadašnja objašnjenja autora — Ivica je tražio da u akciju pođu samo momci bez djece, ali Milan Krnetić, otac troje dece, nije hteo izostati; tvrdio je da će Partija brinuti o deci, ako on pogine, a kad Partija brine, onda je »najsigurnije«). Nakon što je ispitano stanje u stanicama odakle je javljeno da je sve u redu, prekinuta je telefonska veza sa Svodnom i ponovo zvana Donja Dragotinja i Prijedor, kojima je javljeno da je napadnuta Svodna i tražen je oklopni voz u pomoć. Pošto je voz bio u Piskavici, tražili su ga naši nekoliko puta. Nakon dva sata voz je pošao iz Prijedora i stanice su nas redovno izvještavale o njegovom kretanju. Kad je voz došao u Donju Dragotinju, javljeno mu je da je u stražaru došlo 10 domobrana koji su pobjegli sa mosta i traže da se zaustavi voz kod stanice broj 10. Partizani su stali uz prugu, i kada se je voz približio, čuvar pruge dao mu je fenjerom znak da stane. Voz je stao i partizani su počeli ulaziti u voz u kome se je nalazila posada blindiranog voza od 20 vojnika. U voz je ušlo 10 partizana sa drugom komandantom. Iz lokomotive su

izašli oficir i vojnik, mašinovođa i vlakovođa, ne primjetivši ništa sumnjivo. Međutim, dvojica drugova koji su trebali da uđu u lokomotivu nisu uspjeli da to učine jer je ložač osjetio o čemu se radi, naglo je zatvorio blindirana vrata i punom parom pojurio natrag ka Prijedoru. (Dragan Marin misli da su učinjene dve greške: prva, kad je Ratko viknuo dobrovoljcima »ulazite, drugovi«, i druga, kad je Hamdija Omanović na komandira posade oklopnog voza, čim je ovaj izašao iz voza, uperio pištolj i tako ga primorao da uđe u postaju; čini se da je sve to probudilo sumnju kod ložača). Dok je voz jurio, hrabri kozarski partizani (Milan Krnetić, Rajko Vukmir, Branko Tubić, Pero Stojnić, Dragan Kačavenda, Mile Bijeljac i Mirko Mačak) razoružali su domobransku posadu voza. U vozu se razvila borba, pucalo se iz pušaka i revolvera, i tom prilikom poginuo je partizan desetar Krnetić Milan, a druga dvojica teže ranjena. Partizani su uspjeli da razoružaju hrvatske vojnike i tom prilikom su tri vojnika ubijena i nekoliko ih je ranjeno. Partizani su razoružanim domobranima objasnili cilj naše borbe i izbacili iz voza sve oružje osim dva teška mitraljeza koji su bili pričvršćeni. Iz mitraljeza su izvadili dijelove. Jedan partizan iskočio je iz voza u Donjoj Dragotinji i sakupljao izbačeno oružje duž pruge. Partizani su izbacili i svog mrtvog druga (mrtvog Krnetića u logor na Kozari odneo je Mile Bijeljac), a sami su iskočili tek u blizini Prijedora, kada je voz ulazio u stanicu. Partizani koji su ostali kod stanice broj 10 zarobili su oficira, vojnike, mašinovođu i vlakovođu koji su bili izašli iz voza. Ostatak čete minirao je prugu sa obje strane.«

Čestitao sam komandantu Rat'ku za sve što je učinio. On se čudno smeška, gotovo odsutan, misli mu odlutale u daleko vreme:

- A sećaš li se ti, družo Košta, čoveka ko imenu Pavle Žaucer?
- Nikad čuo.
- A čoveka po imenu Pavle Gregorić?
- Normalno.
- Morao bi se onda setiti i Ivice Marušića ...

Tad mi je bilo sve jasno. Da sam pre znao da je komandant Ratko zapravo Ivica Marušić, koji je uoči mature umesto pred ispitnu komisiju kao komunist dospeo u

sremskomitrovačku robijašnicu, onaj Marušić koji je sa Pajom Gregorićem otvorio u Zagrebu knjižaru, kao partijski punkt, gde je bio »štab« za slanje dobrovoljaca u španiju, setio bih se našeg zagrebačkog drugovanja, pa i Žaucera, koji je moju grupu dobrovoljaca vodio do austrijske granice ... Tako i kažem prijatelju:

— Eh vi ilegalci, što će vam posuđena imena — i zbog toga sam u pismima Titu i Tempu 13. maja napisao pravo Ratkovo ime, koje su i na Kozari samo retki znali.

Do večeri 15. maja sve što je trebalo prodirati u Prijedor, bilo je pred Prijedorom. Dobro smo, činilo mi se, procenili mogućnosti, odmerili neprijateljeve i naše snage i sad je samo trebalo da se posvedoči već toliko puta pokazano herojstvo Kozare i Podgrmeča. Narod pun strepnje očekuje bitku. Svima je jasno šta se sprema. U kući Sajana Munjiza, u Crnoj Dolini, uz bogatu trpezu, gde nam je prvi put pripremljena krajiška »komandantska pita«, stariji seljaci oko nas okupljeni, misle da mene – jedinog kojeg nisu do tada videli – moraju ohrabriti, pa me uveravaju da će svi oni, ako to samo kaže drug Košta, sa sekirama i roguljama udariti na Prijedor, »onako kako smo to uradili četrdesetprve«. I tu, u razgovoru sa crnodolinskim seljacima, i prilikom obilazaka naših četa, zadivljavala me je i izazivala poštovanje silna nepokolebljivost. Boško Šiljegović, čovek razborit i hladnokrvan, od onih kojima ste mogli poveriti svaki zadatak, pouzdani u izvršenje, sposoban i da politički vodi i da komanduje, nekom prilikom, obilazeći položaje (baš smo iznad Crne Doline, s Hasine straže, kota 288, posmatrali Prijedor), kad sam nešto rekao o »tvrdoglavoj nepokolebljivosti«, zamišljeno je priznao:

– Da, veli, baš tako: tvrdoglava nepokolebljivost. Moglo bi se reći, čak: inat. Ali, to ne znači da su ovi momci bez mašte i kritičkog duha ...

Zaista, i tad, pred Prijedorom, i kasnije, imao sam prilike da uživam u njihovom prostom, a bogatom humoru, kojim su, uprkos zamoru i uvek prisutnoj smrti, govorili o sebi, o svojim drugovima i događajima usred drame što nas je kovitlala i nosila silinom elementarnih nepogoda, kao da smo krhka travka na severcu. U svima njima, u svakoj reči, i gestu, i akciji, osećalo se jedno zajedničko stremljenje, koje ih je tesno vezivalo i u drami kovitlaca činilo ih je jačima čak i od same smrti. Istovremeno, kod svih njih bila je vidljiva i izvesna sklonost ka seti, a samim tim i sklonost ka zanovetanju, prijateljskom podba-

danju, pa čak i jednom obliku svađe u trenucima bez opasnosti, da bi — u trenucima opasnosti — ta sklonost ka seti i nadmetanju ustupala mesto strasnoj povezanosti ljudi koji su imali bezmerno poverenje i u uzajamnost i u snagu i smisao vlastitog poduhvata. Bili su vojska, najbolja — kakva se samo može zamisliti — ali su išli kao narod, a narod je i bio u tim redovima. Puške su na njima, dok se vijuga, svija, pa oteže, a onda opet zbija i uvija njihovo kolo. »Oj, Kozaro, Kozarice moja«. A narod navalio darovima, hranom, otvorenim srcima... šoša me izvlači iz grupe:

— Moraš u kolo!

Predveče 15. maja prvi put sam igrao »kozaračko«. Kad smo šoša i ja izašli iz kola, neki od Kozarčana je iz svega glasa zapevao: »Reko Košta, joj reko Košta, da je kola dosta«. A ništa nisam rekao, bilo je još vremena do pokreta ...

Komandanti odreda, komandanti bataljona, komandir Banijske proleterske čete i Alfred Morie, Prijedorčanin, student medicine, šef saniteta u Drugom odredu, uoči pokreta bili su svi na okupu u našem Štabu, u Božićima, iznad ceste prema Banjoj Luci, u prostranoj kući seoskih trgovaca braće Miloša i Svetka Marjanovića. Pre rastanka naravnali smo satove. Tad, i kasnije, u Krajini se znalo, i onda kad to u zapovesti nije stajalo (a u zapovesti za napad na Prijedor je pisalo): »Satove naravnati po satu drugog komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu.«

Posle našeg rastanka, sve čete određene za borbu su postrojene. Komesari govore o veličini zadatka. Komandiri čitaju deo naše zapovesti:

»Skrećemo pažnju drugovima da u napadu razviju najširu samoinicijativu u rješavanju niza zadataka koji će se postaviti pred njih a da nijesu predviđeni u samome planu. Za sva sitnija rješenja kao i eventualno neke veće zadatke ne treba čekati na naređenje Operativnog štaba ili Komande bataljona nego samostalno donijeti brzu i pametnu odluku.«

A zatim kažu (Milorad Mijatović je insistirao da to svim borcima bude saopšteno, »ne kao prijetnja, nego za podsticaj, i da ne sumnjaju u druge dijelove«):

— Povlačenja neće biti!

Sekretari partijskih i skojevskih organizacija su prethodno održali sastanak s komunistima. »Biti prvi u jurišu, biti primer u ponašanju.« Samo u kozaračkim četama, na Prijedor je napadalo 187 članova Partije i 188 kandidata: u 1. bataljonu 84 i 72 kandidata, u 2. bataljonu 43 (55), u 3. bataljonu 38 (35) i u 4. bataljonu 22 člana Partije i jedan kandidat. Kozara je tada već imala preko 150 slobodnih naselja i u svakom naselju funkcionisala je vlast naroda, temeljeći, u minijaturi, republiku narodnooslobodilačkih odbora.

Tih dana sam sasvim slučajno »naleteo« na jedan skojevski sastanak, čini mi se da ga je vodio Trivo Bogunović, jedan od partijskih rukovodilaca u 2. bataljonu. Momci mladi, neki još, što bi se reklo, golobradi, slabo odeveni, a govore, i to mi se zauvek useklo u pamćenje: »Trebalo da pokažemo svoju snagu takmičeći se s divovskim silama antifašističke koalicije!«. A u četi Petra Mečave (Druga u Četvrtom bataljonu) Gojko Kusonjić je kažiprstom kucao po svome satu: »Ovoga trena iz Moskve motre na naše poteze. Budimo dostojni...« Eh, da je samo slutio kako je Vječeslav Molotov upravo spakovao putni kovčeg i spremio se za daleki put do Londona i Vašingtona, spreman da udovolji vladi Petra II, koja je preko čerčila i Idna, po ko zna koji put od ustanka, insistirala da nam »Moskva naredi« da se podvrgnemo komandi izdaje, to jest Draži Mihajloviću.

Za nas je od neprocjenjive važnosti bilo dobro poznavanje situacije u Prijedoru i rasporeda snaga prijedorskog garnizona. Još u Bočcu krajem aprila, Branko Babić, sekretar kozaračkog Okružnog komiteta, obavestio nas je o dobrim vezama s Dubicom i s Prijedorom, iako je illegalcima »rad u gradovima vrlo otežan i svodi se uglavnom na obavještenja o stanju u gradu«. Iz tih obavještenja znali smo da je »teror u gradovima užasan«, da se »svakodnevno hapsi« i da ćemo zbog terora, napadnemo li Prijedor, verovatno ostati bez pomoći iz grada, jer su »drugovi, koji su dobili direktive da organizuju unutar grada udarne grupe, u tome radu onemogućeni«.

Partijskom organizacijom u okupiranom Prijedoru je rukovodila Mira Cikota. Njen muž, Božo Cikota, sudija, koji je kasnije bio Trinkijev pomoćnik u našem štabu, bio je »zadužen« za veze s kotarskim predstojnikom Stjepanom Bitorajcem, družio se s njim i tako doznavao mnoge

krajnje poverljive podatke. Početkom 1942. godine, kad je organizacija u Prijedoru delimično provaljena, kotarski predstojnik Bitorajac je uvijek upozorio Cikotu da supruzi skrene pažnju kako ne bi došlo do skandala. Odmah posle toga upozorenja, dao je Cikoti do znanja kako zloglasni logornik Josip Kardum želi da bude pozvan na večeru. Cikota je morao pozvati na večeru i logornika i kotarskog predstojnika, a kad su došli – počela je premetačina stana. Srećom, Mira je pre toga uništila sve što bi je moglo kompromitovati. Uoči napada na Prijedor, čini mi se da su Mira i njeni saradnici uspostavili neke veze i s dvojicom-trojicom domobranskih oficira, koji su – ako to nije uradio neko od drugova iz Mesnog komiteta – na planu Prijedora (iz gruntnovnice je geometar Niko Radetić izvadio katastarski nacrt) ucrtali raspored neprijateljskih snaga. Taj plan sam imao pred sobom, na stolu, kad smo pisali naređenje za napad. Plan iz gruntnovnice nam je predao Luka Radetić, veza naše Prijedorske čete i člana Mesnog komiteta u Prijedoru inž. Esada Kapetanovića. Komesar Prijedorske čete 2. bataljona, Mile Rajlić, kojeg smo kasnije postavili za komandanta oslobođenog Prijedora, prilikom našeg prvog susreta, obavestio me je da svakog dana tačno znaju šta se zbiva u gradu. Rajlić mi je pričao kako »imamo veze i s prvim ustaškim glavešinama, čak i sa zloglasnim apotekarom Babićem«, kod kojeg je bila sluškinja naša aktivistkinja Manda Pavičić. Manda je po skojevki Seni Kovačević slala dragocena obaveštenja, a to je radio i Stevo Marjanović, koji je imao dobre veze u Kotarskom predstojništvu (poruke je slao svojim kanalima u Miljakovce).

Dok smo sa štabovima Prvog i Drugog odreda, u najužoj suradnji sa rukovodstvom Partije, pripremali prijedorsku operaciju, iz Bočca je konačno stigao i Trinki sa sekretarijatom Operativnog štaba. Došao je i Nikica Pavlić sa svojim POB-om, a s njima je bila i Lepa Perović.

Samo nekoliko sati pre njihovog dolaska u Kozarac, kuriri su mi doneli poštu od Trinkija. Mora da je tamo, na onoj strani Vrbasa, bio pravi krkljanac. Najbolje o tome svedoči Trinkijevo pismo, koje mi je poslano kad su već bili u pokretu, 12. maja:

»Po primitku tvoga lista odgovaram Ti da sam Prvu četu reformirao i postavljen je komandni kadar kao što **si** ti naredio. Kod reformiranja čete bio sam prisutan i

dao sam im potrebne instrukcije. Ja sam po primitku tvoje usmene naredbe krenuo sa štamparijom i radionicom ovamo, međutim na Krupi morali smo promijeniti plan radi krivice pojedinaca (a čija je krivnja ja ne znam, možda i moja). Naime, sa Krupe vratili smo neke stvari koje se nisu mogle natovariti, a i radi paničarstva pojedinaca, dosta odgovornih, koji su putovali istom prilikom sa mnom. Naime, sa Krupe se je vratila sva krojačka radiona sa ostalim stvarima mehaničarske radione. U tom paničnom selenju ostale su meni i mine za koje sam ja lično odgovoran. Ja ti o svemu tome ne mogu pisati već ću ti usmeno referisati. Kod dolaska u štab Udarne brigade doznao sam da Udarne brigada napušta ovaj teren, pa sam na istom sastanku referisao odgovornim drugovima o stanju one čete preko Vrbasa i u kakvom će se ista četa položaju naći nakon njihovog povlačenja, ako se uzme još u obzir da se je Lazo Tešanović prebacio sa 80 četnika na onu stranu Vrbasa. Na tome sastanku odlučeno je da se ova četa, kao i Dujkina, povuče u Čemernicu, jer se je doznalo da kani Lazo Tešanović napasti bolnicu i Bočac, i da se svi skoncentrišu u obranu bolnice...

Naglašavam Ti, da ja nisam znao za stanje na ovoj strani. Danas je izdat drugi nalog, a koji pobija predašnji, u kojem se naređuje, da se drži položaj u Bočcu, a pojačanje sam još dok sam bio u Bočcu poslao u bolnicu. Imade 30 pušaka i 2 puškomitraljeza. Kuriri su otišli danas popodne i ne znam da li će uspjeti stići na vrijeme.

Radionu smo vratili jer nismo poznavali nakane Udarne bataljona i jer smo se nadali da će Udarne bataljon moći drugi dan osigurati put radionici.

Molim te hitno mi javi što da radim. Kurir iz Hrvatske otišao je danas do tebe i kod mene nije ništa ostavio ...«

Haotična situacija na istočnoj obali Vrbasa nije smela delovati na naš plan.

Izlazak na polazne položaje, jedinice određene za napad, izvele su po dogovoru. Odbrana grada imala je oblik kruga, a okosnica joj je bila na desnoj obali Sane. U samom gradu, javljali su nam obaveštajci, svaka zgrada od čvrstog materijala bila je utvrđena za odbranu. Grad su branile jedinice 2, 10. i 11. domobranskog pešadijskog puka i različite ustaške jedinice (deset domobranskih sat-

nija, po jedna satnija ustaša, oružnika i **muslimanske** milicije, dva oklopna voza i haubice). **Snagama odbrane** komandovao je pukovnik Mario Zlobec.

Prijedor nije bilo lako osvojiti. Smešten na severozapadnom delu Prijedorskog polja, na ušću Gomjenice u Sanu, nekad potpuno opasan vodom i u prvom razdoblju svog postojanja građen na ostrvu, i sad je svoje prilaze zasnivao na vodenim preprekama. Ali, mi smo ipak imali brojčanu premoć i, što je najvažnije, građani su bili uz nas, gotovo svi. Zamišljeno je, i ostvareno, da se u grad prodire s dva »klina«. »I klin« je bio sastavljen od jedinica 1. i 2. kozaračkog bataljona, kojima su komandovali Ratko Marušić, Žarko Zgonjanin, Stanko Milić i Mirko Luketić. Na čelu »I klina« nastupala je Prva, Prijedorska četa 2. bataljona. Komandir: Dragan Stanić; komesar Mile Rajlić. Čelo toga »klina« – Stanićeva četa – trebalo je »da se neprimjetno provuče između senjaka (10 vojnika, 1 puškomitraljez) i bolnice (14 vojnika, 1 teški mitraljez), izbjegavajući borbu, kroz blok urijskih kuća« i da »koristeći kanal« pređe železničku rampu »sa zadatkom likvidiranja straže kod topova u Glamočaninovoj avliji«, gde je trebalo da »pali neki objekt radi orijentacije drugih snaga i veza sa njima«.

Na čelu »II klina« (jedinice 3. i 4. bataljona Drugog odreda pod komandom Mirka Pekića, Joce Marjanovića, Mladena Obradovića i Milana Vrhovca), trebalo je da se »izbjegavajući borbu«, u grad »neprimjetno provlači s desne strane rijeke Gomjenice, zaobilazeći Radetića gaj«, 4. četa 2. bataljona (komandir Vlado Pekić, komesar Idriz Čejvan) i 3. četa 4. bataljona (Ljuban Crnobrnja i Milan Knežević).

Osim »klinova« u napadu na Prijedor mi smo iskoristili i sistem takozvanih »prodora«. Uz dva »klina« imali smo tri »prodora«. Prvi od tih »prodora« nastupao je u sastavu snaga Prvog odreda. Čete Sanškog bataljona su napadale s jugozapadne strane, preko Sane, s pravca Ljubije. Prva četa toga bataljona, naš »prvi prodor«, imala je zadatak – oslanjajući se na glavninu bataljona u Tukovima raspoređenog i radi zatvaranja pravaca od Ljubije i radi podrške snagama koje su napadale Prijedor – da »napadne na mitraljesko gnijezdo na sanskom (Radetića) mostu i nakon likvidacije istog ulazi u grad u sastav

snaga Drugog odreda (II klin)«, obezbeđujući vezu sa zasjedom u Tukovima.

»Drugi prodor« je išao sa severa — »sa desne strane dubičke ceste i rasadnika«. Taj je zadatak povjeren 5. četi 1. bataljona Drugog odreda. Tom četom su komandovali Dušan Egić i Lazo Lazić. Na pravcu njenog prodora bilo je raspoređeno sedam neprijateljskih straža. Svaka od tih straža je imala po 10 do 14 vojnika naoružanih puškama, puškomitraljezima i teškim mitraljezima. »Provlačeći se Puharskom rijekom i kroz Donju Puharsku«, trebalo je da Peta četa neprijateljske straže »napadne s leđa«, a »nakon likvidacije ovih uporišta napada i likvidira Gašića Ledinu (1 teški mitraljez) i ulazi u sastav snaga koje napadaju Hrvatski dom«. Straže, koje je »s leđa« napadala ova četa, nisu smele naslutiti ovaj prodor u svoje zaleđe. Sva njihova pažnja trebalo je da bude usredsređena na snage »koje napadaju demonstrativno i frontalno«. Ratko Marušić je 5. četu skrenuo pažnju da pomno prati kretanje »snaga koje frontalno napadaju«, jer je — kao i na svim pravcima gde smo neprijatelju u zaleđu ubacivali udarne grupe — sadejstvo moralo biti najpotpunije.

»Treći prodor«, u grad, u trenu opšteg napada, trebalo je da izvede pedeset boraca (pojačani vod) 1. čete Marušićevog bataljona. »Nadiraњem desnom obalom Sane i desnom stranom ceste od Brežičana« pojačani vod 1. čete trebalo je da »likvidira neprijateljsko uporište kod klaonice (10 vojnika), i napada bočno stražu« u bunkeru desno od klaonice (12 vojnika) i na Adi (4 vojnika). Kad prodre do Ade, vod »pali jedan objekt« i tako daje znak snagama koje frontalno nastupaju, da im je ulaz u grad otvoren.

Za snage napada smo obezbedili 1035 karabina, 49 puškomitraljeza, 7 mitraljeza, šest bacača i dva topa.

U Tukove u trenu općeg napada trebalo je da stignu s desne obale Sane dve čete 1. bataljona Prvog odreda sa zadatkom da zaustave svaki pokret neprijatelja od Ljubije, Čarakova, Hambarina, Rekovca, Rizvanovića i Bišćana i da u odlučujućem trenu sa leve obale Sane pruže pomoć jedinicama u napadu na Prijeđor. Čete Prvog odreda su takođe trebale da spreče pokušaj neprijatelja da se iz Prijeđora izvlači prema Ljubiji.

Milorad Mijatović je u susret Prvom bataljonu svoga Odreda pravodobno, čini mi se još uveče 14. maja, poslao

kurira s preciznim naznakama zadataka. Bilo je vrlo važno da čete Sanskog bataljona sa svojih 180 karabina i 6 puškomitraljeza čim počne napad izvrše proboj s desne na levu obalu Sane, pored ustaške straže na mostu u Žegaru i da zauzmu položaje u zgradama u Tukovima.

U rezervi smo mogli ostaviti samo dve čete Udarnog bataljona, četu banijskih proletera i jednu četu 3. bataljona Drugog odreda (u Brežičanima i Čeli). Osim vatre-nog oružja naredili smo da »sve čete moraju ponijeti dovoljan broj sjekira, ćebadi i kliješta« za prosecanje prepreka od bodljikave žice.

U 23 sata i 45 minuta 15. maja, dobro pripremljena prethodnica napada, dve čete na čelu »klinova« i tri čete određene za »prodore« u neprijateljska zaleđa, krenule su u kišnu noć. Reke su bile nabujale; sve je pod vodom. I davno presahli izvori odjednom su one mračne noći uzavreli. Pola sata posle pokreta prethodnica, snage naših klinova, prodora, male artiljerije i probranih bombaša (pravodobno smo naredili da »udarne desetine i bombaška odjeljenja moraju biti organizovani u svim četama s određenim zadacima unutar opšteg plana«) udarile su na neprijatelja, koji je već sedmicama, iz noći u noć, iščekivao ovakav udar, hrabreći se da je »Prijedor drugi Alkazar« i da »komunističke bande nikad u Prijedor neće ući«.

U trenutku napada Operativni štab je još bio u Marjanovićevoj kući u Božićima. Kasnije, odmah iza ponoći, prešli smo u istočno prijedorsko predgrađe Čirkin Polje, u kuću Tome Munjiza, koji je redovno na poslaničkim izborima bio zamenik zemljoradničkog kandidata Branka Čubrilovića. Munjizova kuća je bila pred neprijateljskim utvrđenjima, na »ničijoj zemlji«, iznad grada, pod Kozarom, Čirkin Polje broj 290. U toj jednospratnici, u vrtu s desne strane ceste, bio sam s najužim delom rukovodstva i s jednim mitraljescem, koji je stražario na tavanskom okancu, Prijedoru okrenut, šoša je gotovo svo vreme bio s nama, a Milorad je, ako se ne varam, otišao uoči napada da u Miljakovcima dočeka svoga zamenika Vojinovića i Sanski bataljon. K nama su još od večeri, i u Božiće, i u Čirkin Polje, neprestano dolazili kuriri, a nekad i komandanti i komandiri, poljski telefoni su dramatično zvonili, a šoša, koji se javljao češće od mene, stalno ponavlja da se mora dalje, da »nema povlačenja«. Za uspešno koordiniranje sadejstva bilo je presudno što je Vod za vezu

Drugog odreda, osnovan 15. marta, izvanredno obavio svoje zadatke. Telefonska centrala Voda za vezu je bila malena, čini mi se desetak brojeva, a i telefona je bilo malo (14 »eriksona«), ali smo bili spojeni sa svim ključnim tačkama napada. U toku napada čak je i sa Sanskim bataljonom Prvog odreda uspostavljena telefonska veza, iako su čete tog bataljona direktno iz marša ušle u borbu napadajući most između Miljakovca i Tukova, da bi odmah zatim, na levoj obali Sane, u Tukovima, bile primorane i da se brane od ustaško-domobranskih uzastopnih narstaja s juga, od Ljubije, Ćirkova, Hambarina, Rekovca, Rizvanovića i Biščana, ali i da same napadaju u smeru severoistoka, na Prijedor, opet preko jednog od sanskih mostova.

Telefonska centrala Operativnog štaba, odnosno štaba Drugog odreda, bila je u Marjanovića kući, pored Vučenovce šume, na jugu Božića, na padini kote 253 odakle smo uveče 15. maja usmeravali pokrete naših jedinica. Uz telefonsku centralu je bio Stevan Ćurguz sa nekoliko boraca. Sećam se kako nam je Ćurguz popodne 15. maja, sav ustreptao od sreće, javio da su i do najudaljenijih četa ukopali telefonske stubove (obične koce visoke do 2 metra). Imali su u rezervi još desetak kilometara kabla kako bi – zavisno od kretanja napada – vezisti mogli pratiti bataljonske štabove. U bici za Prijedor sudelovala je i naša skromna artiljerija. Naši topovi i minobacači su potpomagali frontalni napad snaga koje su sadejstvovala »I klinu«. Komandu nad tri bacača i dva topa razmeštena na čukama između cesta za Dubicu i Banju Luku, poverili smo Slaviku Obajdinu, koji je inače bio komandir vojno-političkog kursa u Jutrogoštima. Nekoliko dana pre napada dobili smo i jedan top iz partizanske radionice s Banije, iz sela Dangube. Tu neobičnu topčinu izradila su braća Jednak, Simo i Stanko iz Gornjeg Selišta. Simo je bio školovani mehaničar, ali onaj njegov top, za kojeg su Kozarčani dali Banijcima jedan puškomitraljez, samo nam je zadao glavobolje. Nikola Demonja je naše artiljerce upozorio da se čuvaju, jer da njihov top »tuče i napred i nazad, prema raspoloženju«. Mladi, visoki banijski proleter Mile Joka je pričao kako je Vasilj Gaćeša znao reći da se i mi i neprijatelj bojimo Jednakovih topova. Od svih nas, samo je šoša bio za to da se što pre isproba i u napadu na Prijedor upotrebi banijski top. Simo Vejnović, jedan od kozaračkih majstora za popravak oružja, upozo-

rio je šošu da od banijskog topa neće biti koristi. šoša je na to samo odmahnuo rukom, a onda Vejnovića pozvao na stranu i s nekoliko oštih reči sasvim ga smirio. Vejnović je sve preduzeo da to čudno oružje pripremi za napad. Ali prilikom isprobavanja, 14. maja, top je eksplodirao i ranjen je Stevo Turundija. šoša je tada sve preokrenuo na šalu, sunce je žarko psovao Banijcima, a posebno V Vladi Janjiću Capi, s kojim je izvršena zamena:

– Šalje, kaže, dar, a poslao nam samoubicu!

No, i bez toga topa, pa čak i bez značajnije pomoći naše male artiljerije sa Šimatovićeva brda, naši »klinovi« i »prodori«, sa snagama koje su ih sledile, nastupali su po planu. Bez »klinova« i »prodora« mi verovatno ne bismo uspeli da uđemo u vanredno utvrđeni grad, niti bismo se u njemu mogli zadržati da istovremeno nismo ovladali spoljnom odbranom na liniji Baltine Bare – Rizvanović – Bišćani, odnosno da zasedama prema Ljubiji i Bosanskom Novom nismo sprečili intervencije iz tih pravaca. Odbrana grada, kojeg je čuvalo 1189 vojnika, imala je kružni karakter. Težište odbrane je bilo na desnoj obali Sane: polukrug utvrde je išao od klanice, preko Donje Puharske, rasadnika, urijske škole i ciglane do sela Gomjenice. Podaci naših obaveštajaca su bili izvanredno tačni i mi smo – ravnajući se po njima – našu glavninu i usmerili na spomenuti polukrug s desne strane Sane (28 perifernih tačaka odbrane), a manje snage na levu obalu (3 periferne tačke odbrane).

Bio sam neobično miran, a šoša je neprestano nekome nešto zapovedao. Nije bilo ni najmanjeg razloga za povišavanje glasa. Neprijatelj uopšte nije primetio koncentraciju naših jedinica. Prvi bataljon Drugog odreda se nečujno prebacio od Bosanskog Novog i Bosanske Kostajnice, Drugi od Bosanske Dubice, a Treći od Bosanske Gradiške. Neke ćete Četvrtog bataljona su već bile oko Prijedora, a neke su uoči napada privučene od Ivanjske i Piskavice. Osim u artiljeriji, u svemu smo bili jači od neprijatelja; imali smo 227 pušaka više od ustaša, i 20 puškomitraljeza, i pet mitraljeza.

Mene je uveče, u Božićima, pomalo brinulo privlačenje Podgrmečkih četa, ali kad mi je javljeno da stižu, bio sam siguran da ne može biti promašaja. Sve naše oružje bilo je u ponoć spremno da grune na prijedorska utvrđenja.

Znao sam da nema ni rukovodioca, ni borca, koji ne zna svoj deo zadatka. Osim Škondrića, komandanta Sanskog bataljona, svim komandantima smo prilikom komandnog izviđanja dali precizna uputstva; za vreme izviđanja identifikovali smo svaki objekt prethodno unesen u skicu grada i rasporeda odbrane. Osim toga, uz sve starešine, od desetara do komandanta bataljona, išli su sposobni vođići, Prijedorčani ili ljudi iz okolnih sela.

Tek što je ponoć minula, šoša, koji je bio otišao na najisturenije položaje, telefonirao nam je da je Prijedor-ska četa Dragana Stanića i Mile Rajlića na čelu »I klina« uspešno prošla kroz neprijateljski raspored spoljne odbrane. Krenuvši iz Božića i sami smo videli da su već u gradu na nekoliko mesta planule signalne vatre.

Komandiru Voda za vezu Ćurguzu sam, pre pokreta, naredio:

— Štabovi klinova neka pojačaju napad! Sve snage napred, javi to svima.

Na putu od Božića presreo nas je kurir Podgrmečkog odreda. S Petrom Vojinovićem, zamenikom komandira Odreda i s komandantom Sanskog bataljona Mihajlom Škondrićem, telefonska veza još nije bila uspostavljena. Ćurguzovi vezisti su upravo protezali kablove prema njima. Podgrmečke čete su posle napornog marša, izbivši kasno uveče u Miljakovce, uspešno prelazile na levu obalu Sane i zauzimale položaje u Tukovima, na raskršću ceste za Ljubiju i Sanski Most. »Tučeni smo iz grada i s leđa. Neprijatelj napada iz svih sela od Ljubije. Položaj je vrlo težak« — javio je Škondrić. Nešto kasnije, kad je već i s Podgrmečlijama uspostavljena telefonska veza, otud se javio Milorad Mijatović. Milo je bilo čuti njegov zvonki glas:

— Škondrić se žali, ali izdržaće. U njega se možemo pouzdati!

Tokom noći nasrtaji od Ljubije su na Škondrićeve čete pojačani i u jednom trenu sam pomišljao da u Tukove pošaljemo barem dve desetine Kozarčana. Verovatno bih to i učinio, da Mijatović nije — javivši se pred zoru — bio samouveren:

— Ovde je još gusto, ali nema povlačenja. Borci se ukopavaju. Dosad su svi juriši iz pravca Ljubije i okolnih sela odbijeni. Javi šoši: Podgrmeč neće zakazati!

Sanski bataljon je imao u Tukovima oko 200 boraca. Bilo je znatnih gubitaka, najviše od neprijateljske artiljerije, ali su se dobro držali. Jedna njihova četa, čini mi se pod komandom Burina Predojevića, ostala je na desnoj obali Sane, gdje je ovladala neprijateljskim uporištem Baltine Bare. Domobranci iz Baltinih Bara, pritisnuti od grupe ustaša, pobjegli su u Sanski Most. Predojevićeva četa ih nije gonila jer je imala zadatak da onespособi ljubijsku železničku prugu od Baltinih Bara do železničkog mosta na Sani, a zatim, držeći stalnu vezu s glavninom Sanskog bataljona na levoj obali Sane i s levokriličnim jedinicama »II klina« Kozaračkog odreda, da prodire u grad između Sane i železničke pruge, preko Gomjenice.

Desno od Predojevićeve čete, ispred jedinica Trećeg i Četvrtog bataljona Kozarčana, nastupalo je 85 boraca Četvrte čete Drugog bataljona — »čena četa II klina«. Ta se četa bez borbe provukla između železničke pruge i kanala duž gomjeničke ceste, sve do gimnazije. Zajedno s četom Vlade Pekića su nadirale i čete Mile Vučenovića, Ljubana Crnobrnje, Petra Mećave ... Pre tnegu sam sa drugovima krenuo iz Božića u Čirkin Polje, komandant Četvrtog bataljona Mlado Obradović me je obavestio da je Vučenovića četa — krećući se u koloni po jedan — kao i 4. četa 2. bataljona, bez borbe prošla spoljnu obranu i izbila u grad sve do pravoslavne crkve, gde je razoružala satniju domobrana. Borac Milan Stanković se tada popeo na toranj crkve i počeo zvoniti...

Paralelno s Četvrtim bataljonom, održavajući vezu s »I klinom«, nastupao je Treći bataljon pod komandom Mirka Pekića. Njihovo minobacačko odelenje (komandir Jovan Jakovljević) je bilo prebačeno na sektor 1. čete Sanskog bataljona. Baš kad sam stigao u Čirkin Polje, gde sam zatekao i šošu, koji je delovao silovito i samouvereno (vratio se s položaja mokar, voda mu se sleva niz lice, razgoropadio se i nekome naređuje telefonski: »Ne čekaj, da ne dolazim tamo, udri već jednom ozbiljno!«), dojahao je komandir minobacačlija Trećeg bataljona Jakovljević. Traži od šoše uputstva, a šoša škripi zubima:

— Zar ne postoji štab II klina, što rade Pekić i Obradović!

Umesto da naređenje prenese Jakovljeviću, telefonira štabu Drugog klina:

— Smrzli ste se, izgleda. Upotrebite minobacače u na-

padu na utvrđene zgrade! — a zatim je mene obavestio da sve jedinice nastupaju po planu.

Još u 23 sata iz Prvog bataljona nam je javljeno da je njihov ojačani vod, prethodnica određena za prodor neprijatelju u zaleđe, krenuo niz padine Kozare. Tu grupu je vodio odbornik iz Brežićana Sajan Munjiza, ambiciozan ali i domišljat čovek, koji je dobro znao gde su ustaška mitraljeska gnezda, gde je koji jarak i urvina, gde se mora puzeći primicati neprijatelju, a gde se može i mora potrčati... Oko ponoći, »II prodor«, kojeg je vodio Munjiza, provukao se između dubičke ceste i mosta u Donjoj Puharskoj, nekih 600–700 metara severno od grada. Odatle, u trenu kad je Udarne četa Prvog bataljona frontalno napala ustaško-domobranske i legionarske straže, »II prodor« je munjevito, s leđa, nasrnuo na bunkere i otvorio ulaz u grad sa severa. Istovremeno se u neprijateljski raspored uklinila, s pravca severozapada, nadirući uz Sanu, iza pedesetak boraca »III prodora«, Prva četa Prvog bataljona pod komandom Gojka Kukavice i Omladinski vod Prvog bataljona, koji je vodila Anđa Knežević, možda najhrabrija djevojka između svih hrabrih koje sam znao, sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a Bosanski Novi. Anđa je u napadu ranjena, sama je ranu previla i nastavila borbu, da bi se u ambulantu javila tek kad je grad oslobođen. Ta maturantkinja iz Brežićana zadivila je sve koji su je videli kako hvata jednog ustašu, rukama ga diže i baca nasred ulice. Kad sam je sutradan pohvalio, ona se smrknutog lica obrecnula:

— Hvali ti mene, komandante, kad mi sva omladina bude u SKOJ-u, a za moje juriše ćemo lako ...

U napadu je bio čitav Sreski komitet SKOJ-a — i mali Mladen Oljača, još dečak, i Mirko Marjanović i Mirko Medić. Skojevci su u prve juriše pošli bez pušaka i svi su ih osvajali u napadu, čak i najmlađi među njima, Oljača, kojeg mi je Ratko Marušić pohvalio:

— Mislio sam da zna samo pisati pesmice, a ono tamo, junačina: noćas je u jurišu oteo karabin ...

U bici za Prijedor i Kozarčani i Podgrmečlije su pokazali izvanredno junaštvo, kolektivno i pojedinačno. Sećam se mnogih boraca, koje sam ranjene zatekao u već oslobođenom gradu, a nisu napuštali svoje jedinice. Takav je bio i komandir čete Gojko Kukavica. O ponašanju

boraca i o političkoj svesti govore mnogi izveštaji: Joco Marjanović, komesar 3. bataljona Kozarčana, u svom izveštaju o prikupljanju bataljona za napad (»sam nastup na određene položaje izvršen je prilično kasno i pod vrlo teškim uslovima i okolnostima, u samom nastupu pa i u samoj borbi gazila se je vođa iznad samog pojasa«) piše kako nije bilo »ni jednog slučaja dezerterstva, panikerstva niti otkazivanja poslušnosti«. Ali među svim tim žilavim, napornim, herojskim postupcima, najviše je oduševljavalo herojstvo Prijedorske čete i njenog komandira, kojeg smo pohvalili pred svim jedinicama Krajine, a i u izveštaju Vrhovnom štabu 23. maja:

»... Naročito se je istakao komandir 1. čete 2. bataljona drug Stanić Dragan, član KPJ, koji je bio na čelu jednog klina i u snažnom naletu sa jednom desetinom došao do neprijateljskih topova, sa ručnim bombama rastjerao je neprijateljsku posadu, sjeo za top i otvorio paljbu na utvrđena neprijateljska uporišta koja su bila udaljena svega sto metara ...«

Sam Stanić nas je posle bitke obavestio kako je s četom u ponoć prešao železničku prugu i izbio pred haubice:

»Uzeo sam Prijedorski vod Savana Kesića i pošao napred. Napravio sam plan: prići ćemo ogradi oko artiljerije. Bila je to visoka drvena ograda koja nam je omogućila da se neopaženo privučemo do haubica. Odredio sam sedamnaest boraca sa bombama i automatima. Prišli smo ogradi i mrakom prikriveni posmatramo posadu koja dejstvuje iz haubica. Udaljeni su od nas 20–30 metara. Saopštio sam da se čeka na moju komandu. Kada padne komanda, svi ćemo odjednom baciti bombe na posadu haubica. Tako je i bilo. Kada su bomba eksplodirale, jurnuli smo prema topovima. Našli smo neprijateljske vojnike mrtve i ranjene, a neki su pokušali da bježe. Sijalica za osvjetljavanje instrumenata je osvjetljavala okolinu, pa smo tako tukli one koji bježe. Možda je nekoliko njih uspjelo da pobjegne. Skočili smo do topova. Boroi su bili oduševljeni. Neki su ljubili topove. Ali kako smo sad i mi bili osvjetljeni, počeo je da tuče po nama. Neprijateljski vojnici su nas dobro vidjeli oko topova. Naredio sam da se borci povuku u stranu i da iza zaklona pucaju u sijalicu kako bi je razbili. Kada smo razbili sijalicu sve je prekrila mrkla, kišna noć. U međuvremenu sam naredio ostalim vodovima da izađu na ulicu i da zauzmu za-

klone te da dočekaju neprijateljske vojnike koji budu nailazili. Da bismo pokazali našim snagama da smo u gradu i da smo zauzeli haubice, zapalili smo baraku, a poslao sam i dva kurira da obavijeste da smo izvršili zadatak... Uskoro smo počeli da sretamo vojnike koji su bježali iz Urija, Puharske, od bolnice i ciglane i razoružavali ih. Pripremali smo podrum u kojima ćemo ih zadržavati do dana. Oružje je ostajalo razbacano po ulici. Pojedini borci imali su zadatak da sprovode zarobljenike, drugi su sakupljali oružje, treći dočekivali vojnike koji će tek naići...«

Bitka za Prijedor je vođena do kasnih popodnevniha časova 16. maja, ne u čitavom gradu, nego samo u najutvrđenijim čvorištima odbrane. Najtvrđe uporište u spoljnoj obrani, silos i ciglanu, 2. i 4. četa Prvog bataljona su zauzele još ujutro pre 6 časova. Posle podne neprijatelj se držao još samo u gimnaziji.

Posle brojnih neuspeha na obalama Vrbasa i Vrbanje, na Borji i Zmijanju, oslobođenje Prijedora nam nije značilo običnu vojnu pobeđu, već mnogo više. Odmah sam poslao kurire u štabove Trećeg, Četvrtog i Petog odreda. Prijedorsku pobeđu je trebalo višestruko iskoristiti. Duri i Osmanu sam pisao da »upravo idemo za Ljubiju« i da ćemo sad »kad su konačno potpuno spojene teritorije Prvog i Drugog odreda« moći »svom silom udariti na četničku Manjaču i dalje prema vama«, ne samo s udarnim bataljonima, nego i »udarnom brigadom koju odmah formiramo«.

Iz oslobođenog Prijedora sam izvještaje poslao i drugovima Titu i Tempu. Počela su se, konačno ostvarivati Titova uputstva. Prvi njegov predlog (istovremeno i zamisao drugova s Kozare), da oslobodimo Prijedor, jer bismo — kao što smo i sami računali — time »najviše koristi izvukli«, bio je izvršen. Kad sam Trinkiju diktirao izveštaj, nije mogao sakriti ponos. Vrhovnog komandanta sam tada obavestio (pismo je on dobio tek u junu, i to posle odluke da s grupom proletherskih brigada Vrhovnog štaba krene u pohod sa Zelengore u zapadna područja), da su krajiške jedinice oslobodile »u snažnom naletu grad Prijedor«, da smo zarobili »100 domobrana, 200 ustaša, 1200 pušaka, 2 haubice, 5 bacača mina, 8 teških mitraljeza, 13 puškomitraljeza, preko 100.000 puščanih metaka, štampariju, velike količine sanitetskog materijala, 1 radiostanicu i mnogo ostale ratne sprema«, da je zapovednik grada pukovnik Mario Zlobec poginuo, a Pavelićev izaslanik Miro Slišković, »koji je stigao dva dana prije napada avionom iz Zagreba i proglasio Prijedor hrvatskim ALKAZAROM«, da se sam ubio »kad je bio blokiran u gimnaziji«. Obave-

stili smo Vrhovnog komandanta da je »u napadu učestvovalo 2000 partizana«, da su »glavna uporišta bila zauzeta za tri sata«, a neka tek »nakon dvadesetsatne borbe«. Objasnio sam i »krajišku taktiku« napada, koji je izveden »u tri klina«, tako da su »na čelu tih klinova išle udarne čete koje su imale zadaću da se bez borbe probiju u centar grada«, a ostale snage su »čistile uporišta«. Sve je to kod »neprijatelja stvorilo paniku«.

U bici za Prijedor imali smo 30 mrtvih i 80 ranjenih. Poginuli su mnogi divni drugovi. Neke od njih sam upoznao uoči napada. Na primer, jedan snažni momak, Bursać, iz Vučenovićeve čete, pa Milan Stanković, Ibro Krahčić (u Prijedoru su me upoznali s njegovom porodicom)... Od palih drugova, znao sam i skojevskog rukovodioca Četvrtog bataljona Kemala Ključanina: kod njegovog oca, jednog od bogatijih ljudi u Kozarcu, bili smo u više navrata gosti; čini mi se da sam upravo iz njegove kuće nekoliko dana pre napada na Prijedor krenuo u Božiće sa šošom, Miloradom, Ratom Dugonjićem, Lepom Perović, Vašom Butozanom, Bracom Nemetom (skojevski rukovodilac Kozare), Dragom Mažarom, Trinkijem i pratiocima.

Prijedor nas je dočekaao raskriljenih ruku. Svi izveštaji govore kako su »prilikom ulaska u grad naši hrabri partizani dočekani uz veliko oduševljenje stanovništva grada kao oslobodioci« i kako su »u ovoj velikoj akciji pokazali veliku borbenost i prisebnost« a takođe i »sjajan moral i visoku partizansku svijest u odnosu prema mirnom i nedužnom hrvatskom i muslimanskom stanovništvu«. Ali mi se u gradu nismo mogli zadržavati. Tu smo ostavili samo jednu četvu, a ostale snage smo odmah prebacili prema neprijateljskim garnizonima oko Kozare i prema Ljubiji, u koju smo — očistivši čitav pojas između Ljubije i Prijedora — ušli 17. maja (»tako da je sada uspostavljena čvrsta veza između Prvog i Drugog odreda«). Za nas je bilo vrlo značajno da razbijemo neprijatelja utvrđenog u Ljubiji i okolnim selima. Tamo su bile značajne ustaško-domobranske snage, koje su 16. maja u sedamosam navrata pokušale da »bace čete Prvog odreda u Sanu« i prodru u pomoć opkoljenom garnizonu.

To je pokušao i neprijatelj iz Bosanskog Novog, ali je uz znatne gubitke odbijen. Ustaše i domobranci s ljubijskog sektora su se 16. maja spojili sa snagama iz Novog i povukli se na Unu, utvrđujući se tamo, u strahu da ćemo odmah produžiti pohod u tom pravcu. Iz Ljubije je ne-

prijatelj pobegao tako naglo, da ni rudnička postrojenja nije stigao uništiti, a možda ne bi uspeo da je to i pokušao, jer ne bi dopustili rudari, koji su »oduševljeno dočekali svoje drugove partizane«.

Neprijatelj je teško prebolevao pad Prijedora. Još za vreme našeg napada, viša komanda je sve poduzela da spasi opkoljeni garnizon. U »dnevnom izvješću« načelnik domobranskog generalštaba vitez Lakša je 16. maja pisao da je »u 4,30 palo predgrađe« i da su u 9 sati iz grada primili »poslednje izvješće«. Uzaludno je bilo što je »Banjalučki zdruk uputio odmah u 6 sati krilaše radi bombardiranja i bacanja streljiva«: »zbog velike magle nisu mogli baciti streljivo«. To se ponovilo i s avionima koji su slani posle 8 sati 16. maja... U »dnevnom izvješću 137«, 17. maja, Lakša je dopunio prethodna obaveštenja: »u 14 sati (16. maja) Banjalučki zdruk javlja da je krugovalna veza između Banje Luke i Prijedora ponovo uspostavljena, da je vatra u gimnaziji ugašena, da se gimnazija i škola još drže«. »Krilaši«, upućeni iz Zagreba i Banje Luke, »bombardirali su pobunjenička kola koja su prevozila opljačkane stvari iz Prijedora u Kozaru i u pravcu Mrakovice«.

Sudeći po ustaško-domobranskim izveštajima iz Prijedora su se spasila samo četiri domobrana. Trojica od njih su u Banjoj Luci »izjavila da je Prijedor bio napadnut sa svih strana«, i da su oni uvereni »da je napad bio pripremljen i u samom gradu«, odnosno da je »u napadu učestvovala jedna vrlo jaka gomila pobunjenika u kojoj su bili i građani kao i djeca koja su nosila streljivo«. Osim ove četvorice, koji su pobjegli iz Prijedora, u Sanski Most je pobjeglo »pedeset domobrana koji su bili na straži kod željezničke postaje blizu Baltine Bare«.

Među neprijateljskim dokumentima o padu Prijedora »nakon duge i teške kušnje i patnje kroz puna 4 mjeseca«, najpotpuniji je izvještaj banjalučkog velikog župana (»velika župa Luka i Sana«) dr Petra Gvozdića, upućen »na ruke gospodina dr Andrije Artukovića«, Pavelićeva ministra unutrašnjih poslova. Taj »iscrpniji pismeni izvještaj« je pisan tek 27. maja, što je Gvozdić objasnio činjenicom da »je prekinuta svaka veza sa Prijedorom, dok su vijesti malobrojnih ovamo stiglih izbjeglica međusobno protuslovne«.

»Podvrgavajući kritici sve vijesti«, Gvozdić je sve okrivljavao, jer je znao da će i poglavnik i Artuković besneti.

»U noći između 15. i 16. svibnja oko 1 sat zazvonila su na pravoslavnoj crkvi zvona (zvonio je borac 4. bataljona Milan Stanković — pr. red.), a sa raznih strana iz pojedinih kuća mjesta počelo se pucati prema ustaškim i domobranskim stražama.« (Neki od domobrana je verovatno ovu slučajnu zvonjavu Milana Stankovića shvatio kao znak za početak napada, iako je napad počeo sat ranije — pr. red.).

Kako je grad, koji je inače električno osvijetljen, navodno uslijed pomanjkanja ogrijevnog materijala te noći ostao u tami, nastala je uslijed ovoga pucanja panika u mjestu time, što je sva pozornost bila svraćena tome događaju, a zaboravilo se na zaleđe u kojem su se u neposrednoj blizini od pola do dva kilometra nalazile partizanske pozicije.

Partizani koristeći se tamnom noći približili su se sa tih obližnjih položaja neposredno gradu i sa znatnim snagama navalili na ustaške i domobranske postrojbe. Pucanje iz kuća u Prijeđoru izvršeno je po komunistima, koji su pušteni iz pritvora na slobodu po dolasku vojnog zapovjednika Prijeđora g. pukovnika Zlobeca. Tih komunisti pušteno je oko 400. Oni su bili ranije i sukcesivno zatvoreni po ustaškom logorniku i bivšem vojnom zapovjedniku Severoviću (mi smo zarobljenog potpukovnika Severovića zamenili za Jelicu Ivanović Erceg i Osmanovu sestru Muberu — op. red.), a pukovnik Zlobec je iste pustio na slobodu iz nepoznatih razloga.

(Teror je u gradu i posle Severovićevog odlaska bio nemilosrdan. Nije Zlobec nikoga pustio iz zatvora. Zatvorene antifašiste su oslobodili delovi Ratkovog bataljona. Ujutro, 16. maja, kad se već počelo razdanjivati, obavešten sam da je zatvor pun rodoljuba. Od Marušića sam tražio da se grupa bombaša, ili bilo kakva grupa, što pre probije do zatvora i spasi drugove, jer sam se bojao da će ih ustaše sve likvidirati. Ratko je za prodor u zatvor zadužio komandira svoje 2. čete, a on — skojevku Anđu Knežević o kojoj sam već pisao. Ona je brzo uspostavila vezu sa zatvorenicima, koji su joj savetovali da se ne napada glavnom ulicom, jer su mitraljezi nemilosrdno kosili od hotela, nego da prođu kroz trgovinu obuće. Anđi su pomagali mitraljezac Stevan Janjetović i bombaš Lazo Banjac, neobično visok i snažan, a isto toliko i hrabar čovek. Provalili su vrata trgovine i uspele se na krov, pa preko susednih zgra-

da došli do zatvora kojeg više niko nije čuvao. Odatle su oslobodili sve uhapšene drugove, koji su onda Anđu i Banjca odveli i do ženskog zatvora, pa su i zatvorenice spašene.)

Ovo je veoma nezgodno djelovalo na stanovništvo Prijedora i pogoršalo ionako teško materijalno-psihološko stanje građana tako, da je ono prešlo u pravu psihozu.

K tome nadolaze i pogreške upravnih i ustaških vlasti učinjene ili hotimično ili iz neznanja, a izgleda da ovi nisu shvatili zadatak, koji su imali izvršiti na ovom teškom terenu. Previdjela se činjenica, da je Prijedor mjesto sa velikom muslimanskom većinom i da se u takvoj sredini može u interesu države voditi samo ona politika, koja stvara bližu saradnju među Hrvatima katoličke i muslimanske vjere.

Težak posao, no ipak sva politika u ovome kraju mora ići tim pravcem ma i uz najveće žrtve države i vodećih ličnosti.

Ovaj zadatak nije provadan u političkom životu Prijedora, što se u njem nije našao čovjek, koji bi ga htio i znao provesti, dok su državne vlasti slale u Prijedor takve svoje predstavnike, koji po svojim narodnim i moralnim kvalitetima nisu mogli i htjeli ovaj zadatak u život provadati.

Dovoljno je napomenuti, da su u Prijedoru glavnu riječ vodili razni Česi kao Halupke i Krejči, nadalje Štrobali, svojevremeno solunski dobrovoljac, a po nastanku nove države upisao se u njemačku narodnu skupinu, Zgaga, za vrijeme Jugoslavije isticao se kao Slovenac, a sada veliki Hrvat, Pinter pokršteni Židov i slično.

Ovi su oko sebe okupili mlađe ljude, sa ranijom jugoslovenskom ili komunističkom orijentacijom, tako da je Okolina, koja je imala voditi ustašku Hrvatsku i bila sve drugo, samo ne ustaška.

Konačno i mala grupa Hrvata, koja je prvenstveno stajala po strani, podliježe konačno utjecaju gore opisanih tako, da su oni imali čitavu situaciju u svojim rukama.

Dr Kolovrat zet Židova, advokata, dr Pintera, vrši u prvim danima prevrata dužnost povjerenika kotarske oblasti tj. kotarskog predstojnika. U isto vrijeme vrši i advokatsku praksu u kancelariji svojega tasta pokrštenog Židova dr Pintera i videći, da na tom položaju neće moći

vršiti i advokatske i intervencionističke poslove, zahvaljuje se na tome položaju: ali se pobrinuo, da na ovo mjesto dođe osoba, koja će izvršavati ono što njemu odgovara. To je bio dr Lukatelo, koji podliježe njegovome utjecaju i s kojim on drži najintimnije veze. Dr Lukatelo umjesto, da doprinese ozdravljenju prilika, počinja razne malverzacije i tako i sebe i svoj položaj diskvalificira.

Određuje se radi tih malverzacija istraga, ali da komedija bude još interesantnija određen je kao organ, koji imade provesti istragu njegov saučesnik i intelektualni vođa dr Kolovrat. Jasno je, da je ovaj svim silama nastojao, da rezultat istrage bude negativan, i da se nedjela i malverzacije dr Lukatele prikriju i opravdaju. Zato je i rad dr Kolovrata završio sa negativnim rezultatima, što je u narodu proizvelo vrlo težak utisak, jer su svi čestiti građani za nedjela znali i smatraju, da državne vlasti prikrivaju nepodopštine dr Lukatele.

Jednako je zlo i sa ustaškim dužnostnicima, koji također nisu vidjeli gdje je interes države, te nisu vršili nikakvu promičbu među muslimanskim Hrvatima, koje su ostavili svojim starim gospodarima – begovima – i njihovom utjecaju.

Sam izbor tih dužnostnika u osobi Josipa Karduma, kao logornika i Mire Sliškovića kao tabornika veoma je nezgodan, jer su obojica prema mojim informacijama za vrijeme Jugoslavije pripadali komunističkoj partiji, a poslije 10. travnja viđani u poznatoj komunističkoj kancelariji, koja je nosila naslov 'Zmijanje'.

Najkarakterističnije je, da ovi ometaju pristup muslimanima u ustaške postrojbe, a to isto čine i sa Hrvatima katolicima, koji su bili ranije druge političke orijentacije, a napose skupini bivših Radićevaca, koji su pokazivali volju, da sarađuju u izgradnji države putem ustaškog pokreta.

Nezgodno je djelovalo na narod i hapšenje bogatih Srba, koji su izgleda bili hapšeni samo iz razloga, da kancelarija advokata dr Pintera može intervenirati, jer su ovi uz masne honorare pušteni na slobodu. Židovi se slobodno šecu po Prijedoru, ne nose židovskih znakova, a često puta sjede pri čaši vina sa naprijed spomenutom gospodom.

Isto je tako i sa Srbima.

Oko onoga dijela židovskih i srpskih radnja, koji su bili iseljeni nastaje jagma i svađa, a jasno je da glavnu riječ kao arbitar vodi dr Pinter pomoću svojega zeta dr Kolovrata. Veoma nezgodan utisak proizvelo je u narodu i dovođenje u Prijedor po dr Kolovratu njegova brata, kojem se daje najveća gvoždarska radnja Židova Šterna za 100.000 kuna, inače vrijedna preko milion kuna.

Skandal je načinila i akcija oko prelaza pravoslavaca. Tko će više ugrabiti u svoje jato dušica ovih bilo je glavno pitanje i za postignuće ove svrhe ni jedna mjera nije bila odiozna. Svađaju se imam matičar Bibić, sa župnikom Kaurinovićem, koji svoje svađe unose u narod. Nema izraza koji bi bio neupotrebljen kao nazivi Turčin, Sokac i slično na dnevnom je redu. Ovu svađu iskorišćuju ljudi neskloni današnjem poretku i državi, kao na primjer Muharem Softić, činovnik Šipada, a sada i upravitelj vakufskog povjerenstva, koji nagovara imama Bibića, da povede promičbu među hodžama, da je politički interes muslimana, da drže sa Srbima.

U tom ga pomažu Srbi muslimani, kao sudac kotarskog suda Sadiković i njegov otac, zatim Fuad Firkinadić, činovnik željezničke stanice, Smajo Sitnica, želj. činovnik, prof. Munagić, ing. Hrustanović i mnogi drugi.

U isto vrijeme iza njihovih leđa organizuju se pravoslavci Kneževa Polja i spremaju sve za ustanak. Indirektno njihovu akciju pomažu nažalost i divlje ustaše, koji ubistvima žena i djece, pljačkanjem i drugim niskim djelima gade poštenom građanstvu ustaški pokret rušeći temelje države i gurajući veliki dio stanovništva, da se priključi prednjima.

U takvu tešku atmosferu dolazi za predstojnika u Prijedor Stjepan Bitorajac, Hrvat, ali oženjen sa učiteljicom zagriženom Srpkinjom, koja je bila stvarni kotarski predstojnik.

Da zlo bude još veće dolazi za zapovjednika vojnih snaga u Prijedor Slovenac, Zlobec, koji nije imao ni sposobnosti, a ni ljubavi da ovome teškom stanju stane na kraj.

Zato su i njegove prve akcije bile puštanje komunista iz zatvora, koji su znali prednju situaciju iskoristiti u svoje svrhe i pomogli padu Prijedora.

Rezultati pada Prijedora su strašni.

Prema pokupljenim izvještajima partizani su zaplijenili 3 haubice, 5 minobacača, 8 teških strojica, 25 pušaka

strojnica, 1.200 pušaka, 1.600 ručnih bombi, oko 120.000 pušanih metaka, 1 kompletnu radio stanicu, te drugih materijalnih i živežnih namirnica. Zarobljeno je oko 1.000 vojnika, te mnogo poubijano ustaša i žandara.

Sam Prijedor je popaljen i daje žalosnu sliku kao poslije potresa.

Stanovništvo Prijedora, a i njegove okoline moralno je dotučeno a napose iz razloga, što je uvjereno da se je Prijedoru moglo pomoći pravodobnim odašiljanjem pomoći, koja se tražila kroz više mjeseci od Zagreba, ali Zagreb da je na sve molbe ostao nepomičan.

Šta više u narod je bačena po logorniku Miri Sliškoviću vijest, da je njemu osobno rekao vojskovođa, kod kojega je on bio i kada ga je upozorio na sve opasnosti doslovno: 'Pa šta ako Prijedor pane, mi ćemo ga ponovo zauzeti'.

Da se dođe do ozdravljenja i spriječi razorna promičba partizanskih bandita u narodu jedini lijek je hitna i dobro smišljena akcija čišćenja na terenu, jer će inače prednji pogodni momenti omogućiti i dalje njihov uspješan rad u pravcu razaranja državne misli na ovom terenu.«

Ustaška komanda je smatrala da je »iznenadni napadaj na posadu Prijedora« izvelo »oko 30.000 oboružanih partizana uz saradnju komunista iz Prijedora«. General Iser, zapovjednik Drugog domobranskog zbora Glavnom stožeru domobranstva je 5. juna pisao • — potpuno drugačije od dr Gvozdića — da je Zlobec bio heroj i da je garnizon kapitulirao tek »nakon junačke smrti zapovjednika oko 16 sati«, ali da je pre toga ustašama »uspjelo uništiti krugovalnu postaju, 3 bacača, 13 teških strojnica, 29 strojopuška i 1 haubicu«. Iser je takođe pisao da »u drugoj polovici mjeseca svibnja« na području njegovog zdruga »komunistička akcija ne opada, već je dapače u porastu. Jednim dijelom zbog prilaženja u njihove redove nezadovoljnih četnika, a opet s toga što njihova jaka promičba i nestasica živežnih namirnica tjera mnoge u njihove redove, može se računati sa njihovim pojačanjem. S toga sklopljeni sporazum sa četnicima na dijelu između r. Sane i Vrbasa kao i sa postrojbama jugoistočno od Banje Luke omogućiti će aktivnu suradnju sa našom vojskom na spriječavanju širenja akcije partizana baš u ovom dijelu, gdje su zauzećem Prijedora ojačali svoje pozicije. Razmimoilaženje četnika i partizana je došlo do tog stepena da je mržnja između njih postala ogromna, te jedni smatraju druge za svoje najveće neprijatelje.

Pad Prijedora, Ljubije i Stare Rijeke u mnogome je podigao moral kod istih tako, da ugrožavaju Banju Luku, a osobito Sanski Most i Ključ. Postoji mogućnost da isti uskoro izvrše napadaj bilo na Sanski Most, Gornju Sanicu i Ključ, bilo na dio našeg položaja, koji se proteže od r. Sane, pa na jug do Ivanjske sa ciljem prekida jedine komunikacije koja veže Banju Luku sa ostalim dijelom naše države. Dolaskom pojačanja u Banju Luku otklonjena je za sada opasnost i njihova djelatnost u tom pravcu, dočim južno od Banje Luke opkoljena mjesta moraju biti pojačana u ljudstvu i oružju.

Po gradovima ne opaža se djelatnost komunista, jer je vrlo vješto sprovode, ali pad Prijedora, gdje je izvršen napadaj na posadu u samome gradu od mještana komunista, te su isti najviše pridonijeli uspjehu partizana, dokazuje da komunisti imaju jaku organizaciju po gradovima i navodno se središte ove organizacije nalazi u Banjoj Luci. Potrebno je da organi za javni red i sigurnost rade što intenzivnije na otkriću i uništenju ovih komunističkih ćelija.

Zajedničkom suradnjom domobranstva, ustaških postrojbi, njemačke vojske i nama sklonih četnika ima izgleda da se ovoj njihovoj akciji stane skoro na put, dočim sjeverno od Save uslijed osobitih prilika (slabe posade) naša situacija postaje danomice teža.

Kako pored oružja, promičba kod partizana igra glavnu ulogu, morala bi protupromičba biti intenzivnija, jer naš lakovjerni narod nasjeda rado njihovim vijestima.«

Tako su dr Gvozdić, kadar da i najordinarnije ustaše proglasi komunistima, i general Iser videli situaciju u Prijedoru i čitavoj Krajini krajem maja 1942. godine. A mi smo bili zaokupljeni svojim problemima: kako do kraja dotući Gvozdiće, Isere i sve druge nemačko-italijanske služe. Nebo se nad nama razvedravallo. Ali, govorili smo dr Vaso Butozan i ja, biće još mnogo grmljavine; treba se za sve pripremiti.